Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

БӨГҮН–РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ХҮНҮ

ШЫН

СОЛУН 1925 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 31-ДЕ ҮНҮП ЭГЕЛЭЭН

1998 чылдың декабрь 12, суббота №108 (16059)

Садар өртээ 1 руб. 50 көп.

ТУС ЧЕРНИҢ БОДУНДА

Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының оралакчызы, Айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары Биче-оол Шыырапка удурткан бөлүк бо хүннерде ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунда ажылдап турарлар.

Ук кожуунда кызыгаарда байдал чидигленгени-биле олар кызыгаар, корум-чурум, кем-херек үүлгедиинге болгаш чоннуң социал байдалынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарып, тус черниң бодунда шиитпирлеп турарлар.

Бистиң корр.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

ЭКИ АМЫДЫРАЛЧЕ ИДЕГЕЛИҢЕР БОТТАНЗЫН

Бис, Россияның чону бүгү улустуң бадылаашкыны-биле хүлээп алган Конституциявыс-биле 5 чыл чорттап келдивис. 1993 чылдың декабрь 12-де Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алган хүн - календарьда кызыл бижиктиг байырлал хүнү апарган. Бистиң хөй националдыг күрүневистиң Конституциязы биске демократияны, арын-нүүрүүн болгаш шажын-чүдүлгениң хостуун магадылап, өзулуг федерализмниң делгем оруун ажыдып, ам дээрезинде бут кырынга туруп, кыска хуусаа иштинде эки талаларын көргүскен.

Россия Федерациязының шупту 89 субъектизиниң даштыкы харылзаалары делегейге кады ажылдажылганың чугула оруу бооп хуулган. Кады ажылдажылганың баштайгы истери Тывада көстүп келген: "Росхарылзааинформ" харылзаа бүдүрүлгези Германияның "Сименс" фирмазының, а хой кежинден тон даараар фабрика "Вимекс" фирманың дериг-херекселдерин тургузуп кылган. Италия, Кыдат, Моол болгаш өске-даа чорттар-биле харылзаалар экижээн. Харылзаалардың түңнелдери эки. Ынчалза-даа бистер даштыкыдан дузаламчы манап олурбайн, холдарывыс берзенипкеш, боттарывыс шудургу ажылдаар ужурлуг бис.

Россияның таварышканы экономиктиг болгаш саң-хөө кризизинден чайлаар төлээде, чүве тогбас, сагыш амыр орар чоруктардан чайлаары чугула, ону Тывага сөөлгү соңгулдалар херечиледи, эрге-чагырга структураларынга чоннуң бүзүрелин катап тургузар херек. Хожудаашкындан үнериниң ниити күрүне угланыышкынын тодарадыры эргежок чугула, бодувустуң национал чаңчылдарывысты камгалап, көвүдедири эргежок чугула. Ажылдаар черлеринге ак сеткилдиг, бүдүрүкчүлүг ажылдаарындан бистиң өг-бүлелеривистиң чаагай чоруу, чедимчези хамааржыр дээрзин Россияның хамааты бүрүзү угаап билири чугула. Хоорай, суурларның кудумчуларының, бажыңнар эжиктериниң арыг-силиг болуру - культурадан хамааржыр. Тываның болгаш Россияның чечектелиишкини - бистиң хамааты туруштарывыстан хамааржыр.

Республиканың бүгү чонунга, Россияның бүгү чонунга быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, тайбыңны, чаагай амыдыралды, эки амыдыралче идегелиңер боттанган турарын күзедим.

К.МОНГУШ.
РФ-тиң Президентизиниң Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлөөзү.

ПАРЛАМЕНТИНИҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ

ДЕПУТАТТАР – ҮНҮҮШКҮНДЕ

Тыва Республиканың чоокта чаа тургустунган Дээди Хуралының депутаттары амгы үеде парламентиниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр чаа-чаа үүлдерни, чон-биле сырый ажылдаарының арга-хевирлерин херек кырында боттандырарынче кол кичээнгейни угландырып турар. Чоокта чаа парламентиге Төлөөлекчилериң тус чер хуралдарының даргаларының болгаш секретарьларының баштайгы республика семинарын эрттирген болза, ам ооң комитеттери болгаш комиссиялары чон-биле ужуражып, үнүүшкүннүг хуралдарны эрттирип эгелей берген. Шак ындыг үнүүшкүннүг Хуралды Дээди Хуралдың Хоойлужудулга, конституция-эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы, депутат К.А.Бичелдей болгаш ук комитеттиң кежигүү, Бай-Тайгадан соңгуткан депутат В.Б.Кара-Сал олар ыраккы Кара-Хөл суурга эрттирген. К.А.Бичелдей аңаа "Конституция болгаш чоннуң амыдырал байдалдары" деп темага илеткелди кылган.

- "Бистерниң бөгүн силерге албан-биле чедип келгенивис дээрге-ле бир талазында, силерниң депутадыңар В.Б.Кара-Салдың бодунуң депутат хүлээлгезин күүседип, аңаа хамаарыштыр Президентиниң, Чазактың, Дээди Хуралдың база күрүне структураларының арга-шинээн эвилелдеп турарын деткиир сорулга-биле Дээди Хуралдың үнүүшкүннүг баштайгы хуралын мында эрттирип келгенивис таварылга эвес-тир" - деп, К.А.Бичелдей чугаалаан.

Бергедээшкиннерни ажып эртер сорулга-биле Чазак-биле Дээди Хурал дугуржуп турган, тускай доктаал-саавырны хүлээп алгаш, көдээ черлерже үнүүшкүннерни чорудуп, чонга дуза чедиреринiң бүгү аргаларын чорудуп келген. Ооң түңнелинде, удур-дедир санажылгаларны-даа ажыглап турган, дорт дуза чедирип, далган-тарааны-даа, шай, таакпыны-даа чамдык кожууннарның чонунга үлештирген. Ооң-биле чергелештир база бир шиитпирни Чазак үндүрүп каан. Ол дээрге, аңнаары, балыктаары дээн ышкаш. Бүгү үндүрүп каан чөпшээрелдиң 25 хире хуузун чонга халас кылдыр бээр. Өскээр чугаалаарга, аъш-чемге хереглээри-биле үе-үелеп аңнап, балыктап алырын көрүп каан. Ону хорувас. Ол дээрге аңнап, балыктап алыр дээн кижилерни кевин-херекчок черге торгап, боо-моңгузун хавырар, истеп-сүрер эрге чок дээни ол. Президентиниң, Чазактың болгаш Дээди Хуралдың-даа туружу ындыг. Чорттап турар черииң аайы-биле чон аңнап, балыктап, каттап, тооруктап алыр эргелиг. Ындыг-даа болза ону эмин эрттир салыптар аргавыс база чок.

Бистиң Конституциявысты Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузундан дүжүрүп биживээн, а харын бистер боттарывыстың Конституциявысты мурнай чогаадып, тургузуп, хүлээп алган бис, азы тодаргайлаарга, бистер, 1993 чылдың октябрь айда, а Россия Федерациязы - декабрьда. Үе аайы-биле мурнап турар болгаш бистиң Конституциявыс Россия Федерациязының Конституциязындан амгы үеде элээн үүлдерге чөрүшкектерлиг болуп турар. Ылаңгыя, бот-догуннаан Тыва Республиканың эргелериниң дугайында үүлде Тыва Республика, бир эвес ооң чону күзээр болза, Россия Федерациязындан хостуг үнер эргелиг деп дорт айтып каан. Оон ыңай, Россия Федерациязының Конституциязында черни хуужудуп болур деп айыткан, а Тываныында - чер үүлде чоннуң болгаш күрүнении деп бижээн. Ынчангаш Конституция дээрге, кайда-бир ыракта эвес, а бисти, чонну хүн бүрүде болдунар шаа-биле камгалап чоруур документ болур. Чоннуң ажылдаар, амыдыраар, чорттаар, өөренир, дыштаныр, бажың-балгаттыг болуру дээш, оон-даа өске эргелерин долузу-биле көрүп каан. Мону ам үүү деп билзе чогуурул? Бөдүүнү-биле билир херек. Конституция дээрге чаңгыс хүннүң, чаңгыс чылдың азы он чылдың документизи эвес, а үүс-үүс чылдарда тургустунуп кээр узун хуусаалыг документ-тир. Ону боттандырарының чадазында туруп турар бис. Ажыл, амыдыралывыста бөгүнде четпестер хөй, а ол дээш бистер үндезин документивисти бурууладыр эргевис чок. Бир талазында, Президент, республиканың Чазаа ол документиниң үүлдерин эвээш-бичелеп-даа болза, күүседир дээш ажылдап турар. А Дээди Хурал ол Конституцияда кииртинген үүлдериң дөңзигүүрүн санап тургаштың, экижиткен хоойлуларны кылып тургаш, ону амыдыралче киирерин болдуруп турар.

Чон Конституцияны хүн бүрүде ажыглап, аңаа чагыртып, ол өзугаар ажылдап турар. Ында айытканы-биле алырга, эргелер бар, а бөгүнде херек кырында күүсеттинмейн турар үүлдер хөй дээрзин караавыс-биле көрүп, тудуп, кылып тур бис. Чижээлээрге, кара-хөлчүлер бодунуң хөлүнден балык тудар эрге чок болуп турар. Чогуур черлерден чөпшээредилге-бижик чогунуң ужурундан өске черден келген балык хайгааралышың чамдык инспекторлары кара-хөлчүлерни ойладып чорудупкаш, боттары балыкты доскаарларга дыгып алгаш чоруй баар таварылгалар бар. А ол кижилерниң балык тудар чөпшээрелин кым-даа айтырбайн турары эдептиг. Бир талазында, суму, девискээр чагыргазы үүү көрүп турарыл, оон ыңайлаарга кожуун база бардыр! А ындыг айтырыгны, бирги ээлчегде, кижи бүрүзү, чон тургузар ужурлуг. Кысказы-биле чугаалаарга, Үндезин Хоойлуда көрдүнген үүлдеривисти чедир ажыглавайн турарывыс моон илдең-дир. Конституцияда көрдүнген үүлдерни өөренип, ону амыдыралга ажыглаарынга чаңчыгары ам чугула.

Дээди Хуралдың депутады В.Б.Кара-Сал сөс алгаш, Дээди Хуралдың депутадынга соңгуп, улуг бүзүрелди көргүскени дээш кара-хөлчүлерге өөрүп четтиргенин илереткен. Кожуунга база Кызыл хоорайга Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдаларының дугайында ол чонга тодаргайы-биле чугаалап берген. Амгы хүннерде Дээди Хуралдың комитеттериниң база депутаттарының кылып чорудуп турар ажылдарынга хамаарыштыр тайылбырны кылган. Ооң ажыл-чорудулгазынга Президент болгаш Чазак улуг деткимчени берип турарын ол айыткан. Ылаңгыя Чазак кежигүннерин шилип алырынга депутаттар кончуг хынамчалыг болгаш принципиалдыг өзу-биле киржип турарын чугаалаан. Парламент чоокку үеде долу составтыг ажылдаар үе келир дээрзинге идегел бар дээрзин демдеглээн.

Ол Кара-Хөлдүң чорттакчыларын дүвүредип турар айтырыгларга хамаарыштыр элээн доктааган. Ылаңгыя сөөлгү чылдарда ооң девискээринге дүжүп турар ракета артынчыларынга хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынып турарын тайылбырлааш, ол когаралдар дээш баштайгы төлевир акша Тываның Чазаанда келгенин дыңнаткан. Амдыызында төлевирни канчаар чорударының санаашкыннары билдинмейн турарындан, акша Чазакта чыдарын дыңнаткан. Бөгүнде келген акша - 53 муң рубль болуп турар. Дээди Хуралдың талазындан бо айтырыгга хамаарыштыр комитет хуралын эрттирген болгаш ону Москваже тургузуп киирген болуп турар.

Ужуражылгага кожуун чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелинiң начальниги Н.С.Күжүгет, культура килдизиниң эргелекчизи Б.С.Чамбыт, Кара-Хөл суму чагыргазының даргазы И.С.Доржу, совхоз директору К.Ч.Хертек болгаш албан, организацияларның удуртукчулары, чорттакчылар санал-оналын берип, депутаттар К.А.Бичелдейге болгаш В.Б.Кара-Салга чугула чагыгларын киирип, кыдыг черде чонун утпайн чоруурун дээш четтиргенин илереткен.

Виктор КАРА-САЛ.

ЖУРНАЛИСТИҢ БОДАЛЫ

ХООРАЙДАН ДОРАЙТАВАС БОЛЗУН

Кайы-даа үеде чорттаар оран-сава тудуп алырга, ону үлежириниң айтырыы үүдеп берге болурун билир бис. Чүге дээрге бажың-балгатка чединмейн чоруур кижилер кайы-даа үеде көвей болуп келген. Ылаңгыя амгы рынок үезинде күрүнеден халас бажыңнар алыр деп ынаныглар моон соңгаар турбас чыгыы деп билдинип келгенде, Тыва Республиканың Чазааның туттурганы Бай-Хаак, 7 дугаарлыг бажың дээш чөрүлдээ үнүп турарының чылдагааны-даа ында. Ажыы-биле чугаалаарга, рынок үезинде акшаны кым тыпкан болдур, тудугнуң ээзи боду болур, канчаар үлээрин база боду билир ужурлуг. Бир эвес дээрги Александр Кашинниң аазааны РЛДП-ниң триллион акшалары-биле туттурган бажың турган болза, ону кым хунаажы бээр ийик.

Чамдык улус ол Бай-Хаак кудумчузунда чаа бажың алыр кижилерниң даңзызында көвей кезии тывалар деп артыктап турарлар. А шаанда ындыг даңзыны кым кайы солунга парладып турган ийик, парлаваска-даа билир турган бис - ында ийи-чаңгыс тывалар бар. Ону мен бодум чижээмден безин көргүзүп болур мен. Мээң чорттап турганым "хрушевка" бажыңның бирги подъездизинге 16 квартираның үүгле ийизи тыва өг-бүле турдувус, а ийи дугаар подъездке чаңгыс-даа тыва өг-бүле турбаан. Садикке урулгарывыс чедире бээривиске, тыва уруглар база ийи-чаңгыс турган болгай. Ынчан бистер кандыг-даа национал айтырыг көдүрбейн турган бис, ындыг үүве сагыжывыска-даа кирбес чораан. Ол үелерде соңгаартан келген специалистер дээш орус дылдыг хамаатыларга бажыңны оочур чокка үндүрүп бээр турган. Ам тыва кижилер бажың ап эгелээни дээрге, орус дылдыг хамаатылар бажың-балгат-биле четчир кылдыр колдуунда хандыртынган, а тыва улустуң бажың-биле хандырылгазы хоорайда кошкак болуп турарын херечилеп турар-дыр. Ынчангаш маңаа национал айтырыг чидиглендирер деп оралдажыышкынның орасомазын безин кезе шавар ужурлуг.

Ооң-биле чергелештир бажың-балгат-биле холбашкан сөөлгү бо болушкуннар бистиң амыдыралывыстың база бир айтырыын чырыкче үндүр тыртып келген деп бодаар мен. Сөөлгү үеде бистиң көдээ суурларывыста, кожууннар төптеринде тудуг сайзыравайн турар болгаш бо талазы-биле тус черниң эрге-чагыргалары кончуг шүшпең ажылдап турарын шүгүмчүлевес аргажок. Бүгү назыда мал малдап келген, изиг-соок дивейн кадыг ажылга кадыын кошкадып алган хүндүлүг кижилерин чорттаарынга эптиг, чылыг, аянныг бажың-биле хандыра албазы дээрге, тус черде даргаларның тудуг-суурну хөгжүдериниң айтырыынга янзы-бүрү аргаларны дилеп тыппайн турарын херечилеп турар.

Оон аңгыда суурларда эзн кагдынган бажыңнар эңмехаяажок, соңга-хаалгаларын болгаш адырыпкы дег үүүлдерин үптеп каапкан тургулаар. Мындыг байдал база ында дарга-бошкаларның ажыл-агыйжы эвезин бадыткап турар. Белен тудуглар турбуже, ону эде чаартып, дерип-септеп алырының улуу чаа тудуг эгелээр акша-хөреңги чок дижирлер. Көдээниң чону ам хөйү-биле Кызылче көжүп турар. Хоорайның школалары шупту эриин ажыр долган, үш ээлчегде безин өөренип турар школа бар. Мынчап турар болза, кожууннарның сайзыралы улам дорайтаар, чамдык суурлар октаттырарының салымчолунга онаажыр чыгыы. Тываның көдээзин сайзырадып хөгжүтпес болзувусса, бистиң бүдүн республикавыс он-он чылдарда хожудаңгай регионнарның санынга хамааржыр апаар.

Ажыы-биле чугаалаарга, хостуг-делгем, чараш бойдустуг черлерге мал-маган өстүрүп, тараа тарып чорттаар болза, кажан-даа аштап, түревес деп үүвени кончуг эки билир бис. Ол хиреде суурда бажыңнарын бускаш, Каа-Хем суурда эккеп салгылап ап турар улус бар. А моон үүү эки болурул, чери чедишпес хоорай кыдыынга олуруп алгаш, үүнү кылырыл? Кызылдың даг дег каът бажыңнарынга назыда көдээге чорттап өөренген кижилер мырыңай ышкамнай бээр болгай. База бир эскерген үүвем - соңгаар хоорайларга өөредип алганывыс эмчи кадрлар үш чыл кожуунга ажылдапкаш, хоорайга бажың негеп турарлар. Мынчаар турар болза, Кызыл хоорай бүдүн Тываны сыңырар харыы кайдал. Ынчаарга ам өскен-төрээн черлеривисти кымнар хөгжүдерил ынчаш?

Черле ынчаш бисте шупту-ла үүвени Кызылга мөөңнээр деп шын эвес угланыышкын бар. Чижээ, Кара-Хаакка турган дүлей уруглар школазын үүге Кызылче көжүргенил? Ам ол ажы-төл каът бажыңында сыңышпастаан, ижер-чиир чеми чедишпестээн. Кара-Хаакка турган болза, уруглар ногаа өстүрүп, малмаган азырап, ажылга өөренгей, ижер-чиирин боттарының күжү-биле ажылдап алгай. Көдээге ол-бо бүдүрүлгелер, тускайлаттынган школалар турар болза ол черниң чорттакчы чонунга ажылчын олуттар тургустунар, ниити социал хөгжүлдеге дөгүмчелиг болбас бе.

Ынчангаш ажыл, амыдыралывыстың моон соңгааргы сагыш човаашкыннарын Тываның кедээзин сайзырадырынче угландырар ужурлуг-дур бис деп бодалды онзаладым. Бистиң суурларывыска ажылдаар черлер четчир, эмчи хандырылгазы, өөредилгениң шынары, чорттарга бажыңнары Кызыл хоорайдан дора эвес болур ужурлуг. Ол дээш черчерлерде эрге-чагыргалар бүгү күжүн салып ажылдаар апаар. Оон башка чамдыктар үүгле Чазакче көрүп алгаш олурар, а ол-ла үеде оларның чону Президентиден бажың дилеп, хоорайжылар-биле чаржалажып турары база шын эвес.

Надежда ЭРГЕП.

1998 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 29-ТА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ИЙИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ КАТАП БОЛГАШ НЕМЕЛДЕ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ НИИТИ ТҮҢНЕЛДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

1998 чылдың декабрь 7 №02-3/161 Кызыл хоорай

1998 чылдың ноябрь 29-та Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының Кызыл хоорайның чаңгыс мандаттыг он соңгулда округтарының талазы-биле катап соңгулдалары болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутадының Кызылдың Правобережный чаңгыс мандаттыг №7 соңгулда округунуң талазы-биле немелде соңгулдалары эрткен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл хоорайның девискээр аайы-биле соңгулда комиссиязының протоколдарынга үндезилээш база "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында" федералдыг Хоойлунуң 60 үүүлүн болгаш "Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 57 үүүлүн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутаттарының Кызылдың Центральный чаңгыс мандаттыг №6 соңгулда округунуң талазы-биле катап соңгулдаларын болган деп санаар, ол соңгулдаларга бүрүткеткен соңгукчуларның 51,80 хуузу киришкен.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутаттарының Кызылдың Первомайский чаңгыс мандаттыг №4 соңгулда округунуң талазы-биле катап соңгулдаларның түңнелдерин күш чок деп санаар, үүге дизе, Первомайский №5 участок соңгулда комиссиязының кежигүннери /даргазы И.В.Бабкина/ "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң дугайында" федералдыг Хоойлунуң 56 үүүлүнүң 12 пунктузун болгаш "Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 56 үүүлүнүң 3 пунктузун хажыткан.

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутаттарының катап болгаш немелде соңгулдалары дараазында чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарынга соңгукчуларның 50 ден эвээш хуузу киришкининден болбаан деп санаар:

1. Кызылдың Ленинградский №2 30,95%
2. Кызылдың Молодёжный №3 41,94%
3. Кызылдың Первомайский №4 42,37%
4. Кызылдың Строительный №5 37,81%
5. Кызылдың Правобережный №7 39,62%
6. Кызылдың Чеховский №8 43,75%
7. Кызылдың Автодорожный №9 31,48%
8. Кызылдың Калининский №10 27,80%
9. Кызылдың Московский №11 39,71%
10. Кызылдың Найырал №12. 36,06%

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н.ОНДАР.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары Л.КАРА-САЛ.

ЭНЕРГИЯНЫ КАМНЫГ АЖЫГЛАҢАР

Республиканың кожууннар төптериниң болгаш хоорайларының бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчуларынга "ТЫВА КОММУНЭНЕРГО" БҮДҮРҮЛГЕНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

40 градус соок дүштү, электри энергиязынга хереглел көвүдеди. "Тыва коммунэнерго" бүдүрүлгезинде күш бээр трансформаторлар болгаш өске-даа дериг-херекселдер мурнундагызындан чедишпейн тур. Моон ужурунда Силерни болгаш силерниң кожаларыңарны чырык чокка арттырып кагбазы-биле декабрь, январь, февраль айларда кижи бүрүзү электри энергиязын камнаар апаар, ындыг болганда, херек чок чырыткыларны, одалга приборларын үзе тыртар, амыдырал ханды-рылгазының улуг өртектиг техниказын дүнеки үеде электриге кошпас ужурлуг.

Хуу бажыңнарның чорттакчылары, садыг киоскилериниң болгаш магазиннериниң ээлери, сайгарлыкчылар электрилиг чылыдылга системаларлыг болза, оларны дүнеки үеде электриден адырар. Эртенниңне 9.00 шактан 11.00 шакка чедир, кежээки үеде 18.00 шактан 21.00 шакка чедир электрини адырар ужурлуг.

Бо-ла үениң дургузунда чем-аъш шыгжаар оңгарларны, мал турар кажааларны, гаражтарны, өске-даа тудугларны электри-биле чылыларын соксадыр.

Бир эвес электри энергиязын кам чок ажыглап турар таварылгалар көстүп келзе, 3-25-71 телефонче дүрген долгаңар, бо дээрге ТКЭ-ниң ажылдавас шактар үезинде диспетчери-дир, ол ышкаш ажыл шагының үезинде ТКЭ-ниң энергия бээр черинче - 3-10-12 телефонче долгап болур. Өске хоорайларның болгаш кожууннар төптериниң чорттакчылары чогуур хемчеглери алыры-биле "Тыва коммунэнергонуң" электри участоктарынче долгаар.

Электри энергиязын дыка камнап, ажыглаар черлерге:

1. Кызыл хоорайда аъш-чем хайындырарынга ажыглаар газ чок 1560 квартира хамааржыр, олар болза 24,26 болгаш 2 кварталдарда бажыңнар болур, ол бажыңнарда трансформаторлар күүүзү болгаш хуваакчы станциялардан бажыңнарга чедир чогуур энергия дамчыдар күүүзү чедишпес.

2. Ак-Довурак хоорайда Тудугжу болгаш Постоянный суурларда ЧЭТ-тиң ажылы доктаамал эвес бооп турар.

3. Тоора-Хем болгаш Мугур-Аксы суурларда электри станцияларынга дизель одалгазын чедирери болгаш өртээ улуг бооп турарында.

БИЛИП АЛЫҢАР!

1. Кижилерниң боттары кылган электри чылыдылгаларын ажыглаары хоруглуг.

2. Электри энергиязын көвүдедир бериптер болза, дериг-херекселдер сандан дүрген үнер, бажыңнарыңарда улуг өртектиг херекселдер өрттени бээр, ол дээш "Тыва коммунэнергонуң" ажылдакчылары харыылавас.

Электри энергиязын камныг ажыглаар дээш республиканың чонунуң бо ажылга идепкейлиг киржилгези бо кышты эвээш чидириглерлиг эртеривистиң магадылалы деп үүвени утпаңар, чонувус!

"ТЫВА КОММУНЭНЕРГО" БҮДҮРҮЛГЕЗИНИҢ АДМИНИСТРАЦИЯЗЫ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ачавыс Кара-оол Кыргысович ЧОЛДАК-ООЛ бо хүннерде 65 харлаанын демдеглээн. Ол Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Аксы суурда хүндүлүг дыштанылгада.

Ачавыска быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, узун назын назылаарын күзедивис.

Кызылда уруу Людмила, күдээзи Виктор, уруглары Дайгина, Долаана, Седип.

ЧАРЛАЛДАР

ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР

13 харлыг Урана Ивановна Адыяа Тыва Республикада бир дугаар илерээн аар аарыгта таварышкан, ону үүгле Москва хоорайда Онкология төвүнге эмнээр болза сегип болур.

Бо берге үеде бичии кызывысты эмнээринге хөй хөреңги негеттинип келгени-биле база бистиң ону эмнедир аргажок апарганывыстан ак сеткилдиг, эриг баарлыг чонувустан, сайгарлыкчылардан, албан черлериндеи, организациялардан дуза кадарын дилеп, ынанып ор бис. Чоорган дег чонувуска баш удур четтиргенивисти илергейледивис.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, переулок Трактовый, 6, квартира 4.

Телефону 3-76-88.

Агар саны N3798/01 Тывабанк АК СБ ФБ Кызыл хоорай, № 20301810103650000 0 Адыя Урана Ивановна.

ЧУЛА БАЙЫРЛАЛЫНЧЕ

Сарыг шажын үүдүлгелиглериниң эң-не чырык өзулалдарының эгезин салган, үндезилээн Дже Зонхава Бурганның Нирванаже чалараанын - **"Чула байырлалынче"** бүгү күзелдиглерни **декабрь 13-те 15 шактан 17 шакка чедир** Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынче чаладывыс.

Харылзажыр телефону 3-51-28.

УК ӨЗУЛАЛДЫҢ УДУРТУЛГАЗЫ.

1998 чылдың декабрьдан 1999 чылдың март айга чедир кожууннар, сумулар даргаларының, Төлээлекчилериниң кожууннар, хоорайлар хуралдарының депутаттарының соңгулдаларын эрттириниң ГРАФИГИ

1998 чылдың декабрь 20-де - Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының Кызылдың Центральный чаңгыс мандаттыг №6 соңгулда округунуң талазы-биле катап бадылаашкын болгаш Төлээлекчилериниң Кызыл хоорай хуралының бирги чыыжының чаңгыс мандаттыг №13 соңгулда округунуң талазы-биле катап бадылаашкын болур.

1998 чылдың декабрь 27-де - Таңды кожуунда Кочетово суму чагыргазының даргазының соңгулдалары.

1998 чылдың декабрь 27-де - Улуг-Хем кожуунуң Арыскан сумузунуң чагырга даргазын соңгуурунуң катап бадылаашкыннары.

1998 чылдың декабрь 27-де - Төлээлекчилериниң Таңды кожуун хуралының депутадының Шоссейный чаңгыс мандаттыг №8 соңгулда округунуң талазы-биле немелде соңгулдалары.

1999 чылдың январь 10-да - Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазының немелде соңгулдалары.

1999 чылдың февраль 7-де – Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутадының Сүт-Хөлдүң чаңгыс мандаттыг №24 соңгулда округунуң талазы-биле немелде соңгулдалар.

1999 чылдың март 14-те - Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутаттарының, Төлээлекчилериниң Кызыл хоорай хуралының депутаттарының Кызыл хоорайның чаңгыс мандаттыг он соңгулда округтарының талазы-биле катап болур соңгулдалары.

ЫМЗАНДЫРЫГ

Солуннар редакцияларының ажылдакчыларынга апрель-май айларның шалың акшазын Тыва Республиканың Саң яамызы шилчидипкен деп өөрүнчүг медээ Чаа чыл мурнунуң бо хүннеринде дыңналып келген. "Шын" солунга 32,0 муң, "Тываның аныяктарынга" 16 муң, "Эне сөзүнге" 21 муң, "Тыва Республикага" 20 муң. "Башкы" журналга 13 муң рубльди шилчиткеш, ол-ла хүн Тыва Республиканың Чазаа дедир аппарып, журналистерни ымзандырган.

Бистиң корр.

РЫНОК БОЛГАШ ӨРТЕКТЕР

АМЫДЫРАЛДЫҢ АГЫМЫ

АЪШ-ЧЕМНИҢ, БАРААННАРНЫҢ ҮНЕЗИ ТАЛЫЙГАН. ЧҮГЕ?

Акша, акша! Чүгле сен чок турган болза амыдырал чырык черге кайын турар дижир кижилер турар. Ам чүнүҥ-даа бажын акша-көпеек билир апарган үе-дир бо. Карманы куруг кижиниҥ кара шорузу – та дора өлү бер, та доҥгая барып дүш. Ындыг "чудаҥыларны" бут кырынга көдүрери теория кырынга болдунар-даа бол, херек таварылгада амыдыралга шуут-ла боттанмайн турар. Күчүлүг күрүневис ол хире хоозураан. Рынок ынчаар албадапкан, ак сеткилдиг хамаатыларныҥ хөй кезииниҥ оргаларын хөндүрүлбес кылдыр сы базыпкан.

Базаарда-даа, магазиннерде-даа бараан өртектери талыйып барган. Дүүн чаа-ла дүү магазинге 8 рубль, бо садыгга 10 рубль өртектиг турган доҥуруп каан минтай дээр далай балыныҥ бир килограммда өртээ бо хүннерде 18 рубль 75 көпеек чедир өзе берген. Чаҥгыс кил бастырып каан ак саржаг 22 рубль 70 көпеек турганындан 62 рубль 20 көпеек четкен. 14 рубльдиҥ маргарини 35 рубль 20 көпеекче шилчээн. Кавказ чурттуг бис дижир кара омактыг дерги садыгжыларыныҥ 10 ажыг рубльдиҥ яблоктары 22 рубль 12 көпеек чедир "хуулуп" кээп дүшкен. 50 килдиҥ бир шоодай чигири 520 рубль өртектиг.

Саарлыкчылар-даа, сайгарлыкчы хөреҥитеннер-даа, садыг ажылдакчылары-даа бараан өртээн улгаттырарына аажок сонуургалдыг. Оларныҥ ортузунда "салдап" турар алыксак-чиксек сеткилдиг ажык-кончаа сүрүкчүлери Саян артында бараан, аъш-чем аймаан кандыг өртектерге садып турарын Тывага келгеш, диленип, димзенип чоруур таныш-көрүштерин дамчыштыр дыҥнап ал-сал-ла, ону хоолгалап "майыктааш", бодунуҥ садар бараанын улуг өртекке чедирерин кызыдар. Ооҥ-биле кожа турган дерги садыгжылары ону өттүнер. Өртекти аҥаа деҥнештир өстүрбес болзуҥза, өдү чарлы бээр часкаш, өжээн негеп "думчуун" сыдырылдыр бериптер. Рынок чону база домзакта херекленнер ышкаш, хоойлуда бижиттинмээн тускай дүрүмнерлиг, бүдүү чажыттарлыг. Кижилерни амыдыралдыҥ агымынга аайдедир "эштип" өөренир кылдыр рынок "кымчылапкан".

Саарлыкчы ажыл-чорудулгалыг хөреҥитен дээргилер мугулайлар эвес-ле болгай, олар хөлчок угаанныг, чамдыктары хөй түүнүг акша көргенде, өөрүшкүге алзып таалааш, угааны балбаарап, карактары уштуна бер чазар. Черле ынчаш, акшаныҥ кылбас-ла чүвези чок, чедирбес-ле чери турбас. Чоокта чаа он ажыг "КамАЗ" "Мөҥүлек", "Өдүген" гостиницаларыныҥ артынга бузуп туруп алгаш, өлүг, дириг мал эдин чиик өртек-биле /инектиҥ коҥ эдин бир килди 6 рубльге/ эҥдере садып алгаш, ис-чыт-даа соонга арттырбайн, Саян артынче арлы берген дээр-дир.

Холда тудуп орар акша чокта хомуданчыын түү дээрил аан! Түрегдел көрүп, хилинчектеп чорааш өстүрүп алган кодан малын медерелин ышкынмайн оргаш-ла, биле тура-ла чиижеҥнер аксынче кускузу келгижеге чедир "дыгыптар". Артында-ла адырыктап каан акша дыгаан бичии кара барбаларлыг шак ол чазый хөреҥитеннериҥ "агентилери" кожууннар төптеринче, көдээ суурларже удаа-дараа үнүүшкүннерни кылып, ам-даа хайгаарал ажылын үргүлчүлеп турары билдингир, өртектериҥ өскени-биле чергелештир акша-көпеектиҥ үнези кудулаан таарымчалыг үени ажыглаш, байып алыксаан улустуҥ чиижеҥи дендеп барган. Шак ындыг чылбыга дег чазый-чилби сыяптарга удур эрте дээре демниг хөделгени дээре. Саян ажыр үргүлчү-ле он-он машиналап чүдүрүп туруп бээрге, ындында-ла кызырлып кел чыдар Тываныҥ малындан дуюг базар чүү-даа артпайн баар. Мону чурттакчы чон шуптузу думчуунга кертип, боданганы кедилиг.

Өртектер талыйган. Бараан, аъш-чем садып алыры бергедээн. Акша-шалыҥ чедишпезинден амыдырал нарыыдаан. Шалыҥ өстүрер дугайында айтырыг Чазак деҥнелинге тургустунар-даа хире эвес. Капитализмде ышкаш хөреҥитеннер болгаш амыдыралы чедишпес аҥылар тыптып келген ядыы-түреҥи бөгүнгү амыдыралывыска дээрде шаштыккан өртектер аар үүргени амдыгааштан эгелеп чедире берген. Ам чүнү канчаарыл? Моон соҥгаар чуртталга кандыг болурул?

Амгы хүннерде рыноктан өске орук чок болганда, бот-башкарныҥ тускайлаҥ ажылдаары дээрге-ле бот-акшаланыышкын болгай. Кедергей улуг өртектер-биле холбашкан бо берге үе-шагда азырадыкчы хөөннерден уштунар, бөдүүнү-биле чугаалааргa, амыдырап-чурттаарыныҥ аргазын кижи бүрүзү боду тып, кара дерин үндүрүп тургаш, уйгу-дыжын уттулкаш, ажылдаар, сагыгыр-тывынгыр хөделир, аравыста демнежип тургаш, амыдырап, чурттаар апаар бис. Хол куруг олуруп, сула салдынганыныҥ ажыы чок, канчап-чооп-даа чыткаш, шимченир, ажылдаар. Аанакайныҥ база бир хайлыг чүве шак ол ажыл деп чүвеҥ арга кирген бөрү дег дезиг, шуут тывылбайн туруп бээр бир берге "тывызык" ында чаштынып чыдыр.

Барааннарга, аъш-чемге өртектериҥ өзе бергениниҥ чылдагааны үүдел? Рынокта өртекти кым тургузуп турарыл - саарлыкчы бе, директор бе, азы Кызыл хоорай чагыргазы бе? Магазин-биле базаарда өртектериҥ аразында ылгалы кандыгыл? Абакан, Бишкек, Кемерово, Новосибирск болгаш өске-даа хоорайлардан кээп турар барааннарныҥ, яблоктарныҥ, чимис аймааныҥ өртектери чүге эҥ улугул, оларны кым доктаадып турарыл? Мындыг хевирлиг айтырыгларны тодарадып, дорт харыы бээри-биле чамдык дарга-бошкалар-биле ужуражып, чугаалаштым.

Мерген МАНЫН-ООЛ, Төп рыноктуҥ директорунуҥ оралакчызы:

- Өртектерни саарлыкчылар боттары өстүрер. Хоорай чагыргазы-даа, рынок администрациязы-даа ону ынча-мынча түҥге деп доктаатпайн турар. Төп рыноктуҥ удуртулгазы сайгарлыкчы садыгжыларга садар бараанын, саарар чер тускайлаар, арыг-шевер байдалдарны тургузар, корум-чурум хандырар мындыг чүве бо. Тускайлап берген черивис дээш олардан дадывыр хавырыш ап турар бис.

Өртектериҥ кандыг байдалда келгенин, канчаар өзүп турарын, хажыдыышкыннарныҥ барчогун садыг, үндүрүг инспекциялары, үндүрүг полициязы хынаар эргелиг. Оларда садып үндүрүп турар барааннарныҥ фактуралар хоолгалары бар. Ында шупту бараанныҥ аттарын, өртектерин айтып тургаш, чыскаай бижип каан. Орта хажыдыышкыннар илерээн таварылгада, дерги садыгжызы торгаалга онаажыр.

Анна ОРУС-ООЛ, Күрсадыг инспекциязыныҥ эргелелиниҥ удуртукчузу:

–Саҥ-хөө буураашкыныныҥ байдалдарында бир дугаар эргежок чугула продукцияларга болгаш ачы-дуза чедирилгелеринге өртектиҥ политиказын чорудар талазы-биле ТР-ниҥ Чазаа 1998 чылдыҥ сентябрь 11-де 565 дугаарлыг доктаалды хүлээп алган. Ону ажылывыска удуртулга болдургаш, бо чылдыҥ сентябрь, октябрь айларда мөөннеп база үүрмектеп бараан садар садыг бүдүрүлгелеринге 63 хыналданы чоруткан. Ооҥ түүнелинде "Опт и розница" /"Мөөҥ болгаш үүрмек барааннар"/ акционер ниитилелдиҥ, "Тывапосредкомпания" АН-ниҥ "Фирма "Обувь" /"Идик-хеп фирмазы"/ АН-ниҥ девискээринде турар мөөннеп бараан садар 19 складта бараанны чүгле боттарыныҥ бүдүрүлгелеринче үндүрүп берип турар. Республиканыҥ Хереглекчилер эвилелиниҥ девискээринде турар баазада бараанны үндүрери база ынды угланыышкынныг өртектериҥ ыйдыышкынынга шыдашпайн баргаш, "Квант" кооперативтиҥ "Квант" бүдүрүлгези, хөреҥитен О.И.Копыловтуҥ "Домовой", саарлыкчы Копылованыҥ "Наташа", А.Л.Халитовтуҥ "Глобус", Е.Губанованыҥ "Изумруд" ышкаш үлетпүр барааннарын үүрмектеп садар бүдүрүлгелер хагдынгылаан.

Хыналда үезинде садыглаашкын талазы-биле хажыдыышкыннар, өртектерге будулгаазыннар болдурганы дээш торгаал 21 муҥ рубль түҥге дүшкен. Ооҥ иштинде Хереглекчилер ниитилелиниҥ барааннарны мөөннеп садар склад девискээринде хөреҥитен-саарлыкчы С.А.Моргунов бараанны киир бижээн документилер чокка садыглап тургаш, 4,2 муҥ рубльге, С.В.Блинованы дүрүм-саавырны шын эвес ажыглап, бараан сайгарып турганы дээш 12 муҥ рубльге торгаалды онааган. Хамааты Шербининаныҥ хуу бүдүрүлгезинде магазин Алтайга бүдүрген даарап каан кылыгларны бараан учёду турар дептерже киир биживейн, ооҥ өртээн 15-20 рубль хөй түҥге өстүрүп алгаш, садыглаанынга хамаарыштыр четпестер илереттинген.

Ниитизи-биле садыг инспекциязы үндүрүг инспекциязы-биле кады бараан өртектеринге хажыдыышкыннар болдурбазы-биле янзы-бүрү хыналдаларны чорудуп келген. Чарыгдалдар эвээжээрге, өртектер чиигээр дээрзин садыгжылар эки билип турар. Олар дүрген үрелиичел аъш-чем аймаан шыгжаар ужурлуг хуусаазы төнмээнде сайгарарын оралдажып, шалыпкын садып саарарынга улуг сонуургалдыг.

Александр Брөкерт, Садыг болгаш амыдырал хандырылга яамызыныҥ сайыды:

– Өртектериҥ аар, чиигги барааннарны садып алыр өртектерден эгезин алыр. Бараан бүдүрүкчүлери боттарыныҥ продукциязын өскелерге өжегээр сыгаар дээш эвес, а ол продукцияларга чоннуҥ негелдезин барымдаалап, өртектерни таарыштырар. Чижээ, кышкы үеде сүт саалдазы кудулаарга, саазын хаптыг сүт өртээ чоорту өзүп кээр. Сүт аймаан бүдүрүп турар черлер хөй орулга киирер сорулга-биле боттарынга ажыктыг таарымчалыг үелерни ажыглап, тергиидекчилер апаар.

Кызылдыҥ куш фабриказыныҥ-даа бүдүрген продукциязыныҥ өртек-үнезиниҥ өзүп турар чылдагааны ында. Дагаа эзди, чуургалар кыжын белен үрелбес дээрзинге идегээш, 10 дагаа чуургазын бо хүннерде 20 рубль чедир улгаттырыпкан. Садыг ажылдакчылары ол-бо чарыгдалдарны санааш, аҥаа дүүштүр өртектерни доктаадыр.

Тамара УЮСОВА,ТР-ниҥ Саҥ яамызыныҥ Чайгаар тургустунган өртектерни таарыштырар департаментиниҥ начальниги:

– Төнүп орар чылдыҥ ноябрь айда байдалынга доктаап көрейн. Тус чер рыноктарында барааннарга болгаш ачы-дуза чедириниҥ хереглелдеринге хыналда өртектерни тургузарын чурумчуткан. Саҥ-хөө буураашкыныныҥ тургустунганындан, ылаҥгыя аъш-чем аймаанга өртектер өзүп, будулгаазыннар уламчылавышаан. Ынчалзажок эрткен ноябрь айда бир килограмм хендир үзүүнүҥ өртээ 2,6, дээди сорттуҥ кызыл-тас далганы 1,2, вермишель 1,1, согуна 3,1 хууга кызырылган. Ол-ла үеде инек эҥдинге хайындырган болгаш чартык ыштаан колбаса, маргарин, тыртган сүт, хоюг чигир, чиг чиҥгетараа, яблоктар өртээ улгаткан. Ооҥ-биле килограмм дагаа эҥди 32,5, доҥ минтай балык 36,4, бастырып каан ак саржаг 61,3, сметана 13,8, үскүр творог 28,6, садыг быштаа 29,6, чуурга 25,7, рис 34,8, картофель 37,1, морковь 39,5 хуу кылдыр өртектер саарылгазынче кирген. Капуста өртээ 3 катап улгаткан.

Кудумчуларда таксафоннар-биле өртектиг чугаалажырын доктааткан. Ооҥ тарифтерин бадылаан. Чижээ, 70 көпеек үнелиг чоос-биле чугаалажырын чурумчуткан.

1998-99 чылдарда аъш-чем продукцияларын болгаш бирги хереглелдиҥ барааннарын садып алырын, оларны курлавырга шыгжаарын организастап, ол бүгү үүлдер-биле чоннуҥ хандырылгазын экижидер талазы-биле соҥгаарладып болбас хемчеглер дугайында ТР-ниҥ Чазаа 1998 чылдыҥ ноябрь 17-де №743 доктаалды хүлээп алган. Ол бүгү хемчеглер хереглел рыногун аъш-чем продуктулары-биле хандырарын чогумчалыг болдурарынче угланган. Бо доктаалдыҥ боттаныышкынынга шыҥгыы контрольду тургузуп, чогуур хыналдага алыр.

Даҥзы САЛЧАК.

ХООРАЙ БАШКЫЛАРЫНЫҢ ХУРАЛЫНДАН

САЙГАРЫП ЧУГААЛАШКАШ, ДУЗА КАДАРЫН ДИЛЭЭННЕР

Чоокта чаа Кызыл хоорайныҥ өөредилге килдизиниҥ 1997-1998 өөредилге чылында кылып чоруткан ажылдарыныҥ түүнелдерин болгаш 1998-1999 чылда сорулгаларын башкылар хуралынга чугаалашкан.

Хоорайда нинти өөредилгениҥ ортумак 14 школазы, оларныҥ аразында 3,5,9 дугаар школалар школа-гимназия болуп турар, 15 дугаар школа-лицей, 10 биле 6 дугаар школаларда кадыы кошкак, угаан сайзыралы четпес уруглар өөренип турар, өскүс уругларныҥ школа-интернады, ийи кежээки школа, школадан дашкаар өөредилге төвү, "Аныяк" өөредилге-бүдүрүлге каттыжыышкыны болгаш школа назы четпээн 31 уруглар албан черлери бар. Өөреникчилериҥ саны чыл келген тудум көвүдеп турарын барымдаалааш, класстарда өөреникчилериҥ санын көвүдеткен. 6 школа үш ээлчегде өөренип турар. Республиканыҥ кожуун, суурларындан көжүп кээп, хоорайда өөренип турарларныҥ саны көвүдеп турар. Ол хиреде сөөлгү тос чылдыҥ дургузунда найысылалга чаа школа туттунмаан.

Хоорайныҥ өөредилге килдизи уругларныҥ кадык камгалалынче, эрге-хоойлу камгалалынче кичээнгейни салып турар. Килдистиҥ карактаашкынында турар 634 уругларныҥ 152-зи шуут өскүс бооп турар. 56 уругнуҥ ада-иези ада-ие эргезин казыттырган, а чамдыктарыныҥ ада-иезиниҥ кайдаазы-даа билдинмес. Хайгаарал чорудуп турар башкыларныҥ ажылы чаҥгыс аайланып турары – бо ажыл-чорудулганыҥ деҥнелин бедидер арганы бербейн турарын демдеглээр апаар. Бүгү болур-чогуур ажылдарны чорударына башкы кадрларыҥ чедишпес бооп турары улуг моондак болуп турар. Ынчангаш өскүс ажытөлдүҥ канчаар амыдырап-чурттап турарын доктаамал контрольга алыры болдунмайн турар.

Сөөлгү беш чылда уругларыҥ кадыы кошкан турарын эмчилер бадыткаан. Школа доозукчуларыныҥ чүгле 10 хире хуузу кадык, а 40-45 хуузу кандыг-бир аарыглыг бооп турар. Эҥ нептереҥгей аарыглар дээрге диш аарыы, боостаа безиниҥ аарыы, карак, ижин-хырын болгаш нерв аарыглары бооп турар. Чүге уруглар аарып турарыл? Ооҥ кол чылдагааны – тынып турар агаарныҥ арыг эвезинде, организмде йодтуҥ чедишпези, өөренип турары школа, класстарныҥ санитар-гигиена байдалыныҥ, класстарныҥ чырыныҥ багайы дээш, өскедаа чылдагааннардан болуп турар. Эҥ кол чылдагаан – уругларныҥ чемненилгезинде. Сөөлгү 5-7 чылдарда школа столоваязындан чемненип турар уругларныҥ саны оранчок кызырылган. Өөредилгениҥ чүүгү дыка аартаан, а уругларныҥ организми кошкаан. Ынчангаш ада-иелер ажы-төлүн холуксаалыг аъш-чем-биле чемгереринче кичээнгейни угландырары чугула. Психика талазы-биле аарыг уруглар хөй. Ада-иезиниҥ амыдыралыныҥ чедимче чогу уругларныҥ психиказын дыка үреп турар. 1998 чылдыҥ тос айларында сифилистен 30, өкпе аарыындан база 30 өөреникчи аараан.

Кадрлар килдизиниҥ санаашкыны-биле алырга, Кызыл хоорайныҥ школаларында херээжен башкылар колдап турар /86 хуу/.

Пенсионер башкылар мырыҥай эндерилген. Алдар-аттыг башкыларныҥ саны база өзүп турары өөрүнчүү. "Чылдыҥ школазы - 98" деп Бүгү-россия мөөрейинге киришкеш ийи директор - 5 дугаар школа-гимназияныҥ А.Ф.Казакова биле 9 дугаар школа-гимназияныҥ В.Ө. Домур-оол слар "Алдарлыг педагог" деп атты чаалап алган, Соросовск программазыныҥ шанналыныҥ кандидаттары 15 дугаар школа-лицейниҥ химия башкызы В.Г.Никитина, 2 дугаар ортумак школаныҥ математика башкызы К.И.Шугур олар болган.

Өөредилгениҥ уткашынарында улуг өскерилгелер болуп турары-биле холбаштыр башкыларныҥ билиин бедидериниҥ дугайында айтырыг улуг бергелерге таваржып турар. Акша-шалыҥда саадаашкыннар коллективтерде дүшкүүрлүг байдалды тургузуп артпышаан. Аныяк башкыларныҥ чурттаар оран-савазы чедишпес, ынчангаш үш чыл дургузунда төлээр чээли акшаны бажыҥ садып алырына бээр дилегни тус чер чагыргазынче киирер деп дугурушкан.

Методкаттыжыышкыннарныҥ ажылы. Ону хоорайныҥ өөредилге килдизиниҥ өөредилге-методиктиг информация төвү удуртуп турар. Эртем аайы-биле каттыжыышкыннардан аҥыда, "Аныяк удуртукчуныҥ школазы" /Ф.Т.Манзанова/, социал педагогтарныҥ, психологтарныҥ, логопедтерниҥ, эстетиктиг циклениҥ методкаттыжыышкыннары бар.

Амгы үениҥ кижизидилге ажылыныҥ стиль, методун эки билбезинден чамдык башкылар эпчок байдалдарга таваржып турар. Школадан дашкаар өөредилге төвүнүҥ директору Л.Н.Очур, бир дугаар кежээки школаныҥ директору Э.М.Доржу олар ажыл-чорудулгазы дээш шүүмүүлелге таварышкан. Ынчангаш бо коллективтерге инспекторлар хыналарын чоруткан. Кежээки школаныҥ өөреникчилериниҥ билииниҥ деҥнели куду, кадрлар шилип турары чогумчалыг эвес, коллективте чогаадыкчы хамаанчок, ажылдаар байдал безин тургустунмаан. Хыналда үезинде ажыл планы безин чок болган. Педсоветтериниҥ методиктиг деҥнели дыка куду болган. Ынчангаш администрацияныҥ ажылын комиссия "багай" деп түүнээн болгаш директорну ажылындан хостаан.

Школадан дашкаар өөредилге төвүнүҥ директорунуҥ чыл ажылыныҥ планы чок, администрацияныҥ удуртукчу башкыларыныҥ кылыр ажылдары хувааттынмаан, чыл дургузунда ийи-ле катап педсовет эрттирген. Башкыларныҥ акша-шалыҥыныҥ разрядын салганында хажыдылгаларлыг болган. Чижээлээргe, директор боду бодунга 16 дугаар разрядты кандыг-даа барымдаа чокка салып алган болган, а өөредилге килдизиниҥ дужаалында болза, ону 15 дугаар разряд кылдыр киирген турган. Өскелерден бир чада бедик деҥнелге чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар школалар база бар. Ынчангаш эртем болгаш шенелде ажыл талазы-биле директорнуҥ оралакчызы деп чаа эрге-дужаалды тургузары негеттинип келген. Хоорай школаларында бөгүнде 6 ындыг оралакчы ажылдап турар. Ооҥ түүнелинде директорнуҥ оралакчыларыныҥ тускай методиктиг каттыжыышкыны база тургустунган. Ону Л.Т.Марченко удуртуп турар. Чаа тургустунган болза-даа, элээн ажылдарны кылып чоруда бергени өөрүнчүү.

Эге школаныҥ өөредилге ажылынга база дыка улуг өскерилгелер болган. "1-4" деп вариативтиг өөредилге программалары бо чылын үнер. Ол программаларга таарыштыр солун вариативтиг өөредилге номнары ажылдап кылдынган. Эге школа башкыларыныҥ методкаттыжыышкыннарындан Н.В.Кудрявцева биле Т.Н.Швецова оларныҥ удуртуп турары каттыжыышкыннарныҥ ажылы эки деп үнеледип келген.

Оон аҥыда даштыкы дыл башкыларыныҥ методкаттыжыышкынынаҥ ажылы макталдыг /удуртукчузу В.В.Лукьянова/. Өөредилгениҥ практиктиг угланыышкынын күштелдирген. Кичээлдериҥ шынары экижээн, өөреникчилер ылаҥгыя англи дылды сонуургал-биле өөренип турар. 1 дугаар школаныҥ даштыкы дыл башкызы И.М.Ковалева дээди категорияныҥ аттестациязын эртип алган. 9 дугаар школаныҥ башкызы Г.Н.Дешки, ол-ла школаныҥ даштыкы дыл башкызы Р.А.Шыырап ажык кичээлди бедик деҥнелге эрттирген. Ында эге класстарныҥ даштыкы дыл башкызы З.М.Сундуй хоорай школаларыныҥ башкыларындан бир дугаарында бичии класстарга даштыкы дылды өөредип эгелээш, эҥ түүнелдиг бооп турар.

Бо чылын 7 башкы Лондонга курстарны эрткен. Бистиҥ башкыларывыс россия-америк мөөрейлерге киржип турар апарган. Бо чедишкиннер-биле чергелештир четпестерни айтыры чугула. Школаларда өөредилге-материалдыг бааза кошкак тургустунган. Лингафоннуг кабинеттер чедишпес.

Математика, физика, биология, химия даҥ ышкаш эртемнериниҥ методкаттыжыышкыннары база идепкейлиг ажылдап турар. Бо эртемнер аайы-биле эртип турар олимпиадаларга өөреникчилер көскү чедишкиннерни чедип ап турар. Бүгү-россия чергелиг олимпиадага 5,9 дугаар школаныҥ өөреникчилери мөҥгүн, хүлер Никаны чаалап алыр аргалыг болган.

Күш-ажыл кижизидилгезинче школалар кичээнгейни углап келген. Аҥда "Аныяк" өөредилге-бүдүрүлге каттыжыышкыны улуг рольду ойнап турар. Бөгүнде ында 16 аҥгы мергежилге уруглар өөренип турар. Электроннуг-саналга техниказы, бизнестиҥ үндезини даҥ ышкаш чаа мергежилдер тыптып турар. Ылаҥгыя рынок экономиказынга хамаарышкан менеджмент, маркетинг, реклама, сайгарлыкчы даҥ чижектиг мергежилдерни бөгүн уруглар сонуургап өөренип турар.

Башкылар мөөрейин эрттирери чаҥчылчаан. Ол чорук башкыларныҥ билигмергежилин бедидеринге дыка салдарлыг. "Чылдыҥ башкызы - 98" деп мөөрейниҥ тиилекчизи М.Ч.Бездворных, Ш.В.Дресвянникова олар болган. Москвага эртип турар мөөрейлерге безин бистиҥ башкыларывыс киржип турар апарган.

Чедиишкиннерни болгаш четпестерни сайгарып чугаалашкаш, башкылар боттарыныҥ санал-оналдарын хуралга берген. 15 дугаар школа-лицейниҥ директору А.В.Конев акша-төгерик-биле хандырылга чок үеде директорлар школаларын чаа өөредилге чылынга белеткээр арганы тып турарын демдеглээш, ындыг эки удуртукчуларны чүге шаннапмактап болбазыл деп айтырыгны салган. Оон аҥыда ол бодунуҥ школазыныҥ өөреникчилери янзы-бүрү мөөрейлерге тиилекчи болуп турарын чоргаарал-биле демдеглевишаан, оларга деткимче көргүзерин дилээн. Салым-чаяанныг уруглар хөй, оларны делегей чергелиг мөөрейлерже-даа белеткеп болур, ынчалза-даа школа үш ээлчегде өөренип турар болгаш, таарымчалыг байдал чок бооп турарын айыткан.

15 дугаар школа-лицей 5 чыл бурунгаар аттестацияны чедиишкинниг эрткен. Ам баа эртер ээлчээ келген. "Чылдыҥ школазы" деп мөөрейге киришкеш, дипломант болган бо школага аттестацияны анаа чүге салып болбазыл дээрзин база айтырыг кылдыр тургускан.

9 дугаар школаныҥ директору В.Ө.Домур-оол кожууннардан өт аарыглыг хөй өөреникчилер кээп, эш-өөрүнче халдадып турганыныҥ түүнелинде, дыка нарын байдал тургустунуп турарын, хоорайныҥ санэпидстанциязыныҥ ажылдакчыларыныҥ кичээнгей чогун шүүмүүлээн.

Башкы В.Ф.Ковалев мындыг улуг айтырыглар чугаалажып турар хуралга хоорай администрациязыныҥ, Өөредилге яамызыныҥ, Чазактыҥ төлээлери келбээнин шүүмүүлээн.

Башкыларныҥ болгаш өөреникчилериҥ мурнунда турар бүгү айтырыгларны кичээнгейлиг өөренип көргеш, дуза кадарын удуртур-баштаар черлерден башкылар дилеп турар.

Людмила ОЮН.
Кызыл хоорай чагыргазыныҥ өөредилге килдизиниҥ методизи.

СПОРТ

ЧЕМПИОННАР ИЛЕРЭЭН

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызыл хоорайга республиканыҥ хууда болгаш команда талазы-биле бирги чери дээш стол теннизинге маргылдаа болуп эрткен. Ук маргылдаага Кызыл, Ак-Довурак хоорайлардан аҥыда, Мөҥүн-Тайга, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Кызыл кожууннарныҥ командалары киришкен.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиҥ түүнелинде тиилекчилер илерээн:

Команда аайы-биле: 1.Кызыл - 1; 2.Кызыл - 3; 3."Башкы" - 4.Улуг-Хем - 2. Эр улус аразынга хууда бирги чер дээш: 1.Михаил Мусаев; 2.Сергей Сасин; 3.Андрей Салчак. Херээжен улус аразынга хууда бирги чер дээш: 1.Саяна Сегбелдей; 2.Регина Санаа; 3. Алла Маады. Эр улус аразынга эжеш ойнаарынга: 1.Михаил Мусаев - Сергей Сасин; 2.Радик Кыргыс - Эртине Хомушку. Херээжен улус аразынга эжеш ойнаарынга: 1.Саяна Сегбелдей - Вика Ооржак; 2.Арина Дөҥгүр-оол - Алефтина Маады. Эр-херээжен составтыг эжеш ойнаарынга: 1.Михаил Мусаев - Мира Ооржак; 2. Сергей Сасин - Регина Санаа. Маргылдааныҥ тулган чемпиону Михаил Мусаев болган. Тиилекчилерни өртектиг белектер-биле шаннаан.

Адыгжы СААЯ.

ХАРЫЫ СӨСТЕН БЕРИҢЕРЕМ

БОДУНУҢ БАЖЫНДА ТЕВЕНИ ЭСКЕРБЕЙН...

1998 чылдыҥ ноябрь 3-те үнген №94 "Шын" солунга Бай-Тайга кожууннуҥ Шуй суурунуҥ "бөлүк ажылчыннарыныҥ", "Ындыг удуртукчуныҥ ажыы үүл" деп эгелиг чагаазындан одуругларны киирген болду. Өлдептиг чүве үүл дээрге, ол чагаада шүүмүүлелге таваржып турар кижи бир чыл бурунгаар озал-ондакка таварышкан мөчээн кижи болуп турар.

Кижи бодап көөрге, ук чагааныҥ авторлары өш-өжээн бодап, ол дарга суму чагыргазыныҥ даргазы турган үеде арагалаан, оор-сук кылган, корум-чурум үрээн дээш хемчег алзып, торгаалга онаажып чораан кижилер бижээш, аравыста чок кижиниҥ ат-алдар, арын-нүүрүн дорамчылаар бодаан-даа хевирлиг. Азы ол чагаа редакцияныҥ архивинге "кырып" чыткан бооп болур-дур.

Мен ол чагаада кол буруудаттырып турар кижиниҥ улуг акызы - ийиги буруудаттырыкчы дириг болганымда, чагааныҥ авторларынга болгаш редакцияга чүвениҥ шынын илередип, харыылаар апаар мен. Редакцияныы-биле алырга, чагааныҥ авторлары харыыны четтикпейн манап, бо-даа, доодаа орандан харыылазын деп негеп турар хире чорду. Солунга материал парлаттынган соонда Шуй суурга кожууннуҥ чагырга даргазыныҥ бирги оралакчылары В.Д.Байдос, Н.С.Күжүгет база кожуунда парлалга төвүнүҥ ажылдакчызы С.Ч.Салчактыҥ киржилгези-биле суму болгаш көдээ ажыл-агый каттыжыышкыныныҥ ажылдакчылары, тускай эртемниглери киришкен хуралга ук материалды сайгарып, хуралды эрттиргеннер. Аҥаа бо одуругларныҥ автору база киришкен. Ол хуралга санал бергеннер ук материалда кирген үүлдер барымдаа чок, а шүүмүүлелди кылыр турган болза калган кижиниҥ соондан эвес, а арнынга чугаалаар турганын чугаалап, ол материалды күш чок болдурарын саналдааннар. Материалды бижээн кижилер боттарыныҥ арын-нүүрүн артынга кагган, ажыл кылбас чалгаа, арагачы, маҥгысталганнар ол кижиге өш бодап бижип турарлар деп санал бергеннериҥ хөй кезии ындыг бодалды илередип турдулар. А чаҥгыс кижи – мооҥ мурнунда чылдарда "Мурнакчы" совхозтуҥ директору, Шуй сумузунуҥ даргазы чораан Хертек Кара-оол Лаа-Сүрүҥович чагаада бижээн үүлдериниҥ кол нуруузу шын деп саналдаан. Ол чүге ынчаар чугаалап турарын маҥаа тодаргайлап бижиир мен.Ам ол чагаада кол-кол үүлдерге доктаап көрейн.

Бирээде, сумунуҥ чагырга даргазы багай ажылдап турар дээн. Ийе, 1993 чылда суму чагырга даргаларын ёзулуг демократтыг чурум-биле бир-ле дугаар соҥгуп турда, мээҥ дуҥмам Көк-оол Дуржуур-оол Сарыг-Донгак-оглун чижилгелиг кандидаттар аразындан суму чагыргазыныҥ даргазынга Шуйнуҥ чону соҥгуп алганнар. Ол барык үш чылдыҥ үүрүнде сумунуҥ чонунга бараан болуп, аныяк энергиязын, эртем-билиин, талантызын шыдаар шаа-биле бараалгадып, чоннуҥ эрге-ажыы дээш кызып ажылдап, амыдырал-чурутталганыҥ бо берге үезинде хөй-хөй айтырыгларны шиитпирлээринге эвээш эвес үлүг-хуузун киирген. Ол дугайын ооҥ айыыл-халапка таваржып, автоавариядан эрте чырык өртемчейден, бистерден чарлып чоруй барганынга хараадап, хомудап, кылган ажылын үнелеп, сөглеп турганнарныҥ сөстерин ол чагааныҥ авторлары кажан-ужун уттуп алганын кижи кайгаар чүве-дир.

Ийиде, чунар-бажыҥнар дугайында. Эки шагда суурга улуг каш-каш өрээлдерлиг чунар-бажыҥ турган. Одаар хөмүр-даш, септээр материал, акша-көпеек чедишпезинден ону ажыглаары бергедеп кээрге, ол чунар-бажыҥныҥ өрээлдеринге, дүк, кеш болбаазырадыр бичии цехтер ажыдып, биче бүдүрүлгелер баазазы кылып алыр, а суурга эвээш чарыгдалдыг, бичежек чунар-бажыҥ ажыдар дээш сумунуҥ чагырга даргазы кожууннуҥ удуртулгазы-биле дугурушкан, ынчаар кылганын кым-даа билир.

Дорту-биле, харын арай каржызы-биле чугаалаарга, 3-4 комбайннар кылаштажып кире бээр гараж-мастерскаяны, 200-300 инек кире бээр ферма кажааларындан эгелээш, малчын коданнарныҥ бажыҥнарын, кажаа, чунар-бажыҥнарын алыксак-чиксек кижилер оор ёзу-биле херимнериниҥ иштинде эккеп тудуп ап турары меге эвес, шын ышкажыгай. Ооҥ чаҥгысла буруузу – Чиҥге-Каът деп черден одаар ыяштап чораан, улустуҥ үптеп каапканы бажыҥ бузундузунуҥ артыы 3-4 хире брус ыяштарны хараадааш, чүгүнүҥ кырынга салып эккелгени шын чүве.

Ам автомашина "Нива" дугайы. Ол машинаны 1980 чылдарда ынчангы совхоз директору турган Хертек Кара-оол Лаа-Сүрүҥович дээрзи хөлгеленип, шаап турганын Шуйнуҥ хамаанчок, бүдүн Бай-Тайганыҥ чону билир. А кажан ону совхоз директорундан халааш, суму даргазынга томуйлап каарга, ол "хөлгезинден" дүжер хөҥү чок болган. Ынчаар-ла ол машина 1994 чылга чедир ону септээр артык кезектер, акша-көпеек чогундан эрги дарганыҥ хериминиҥ богу болуп чыдып келген. Чаа суму чагырга даргазы зэ көрүп, ону септээр дээш хөй-ле күш, акша-көпеезн үндүргеш-даа бут кырынга тургузуп чадап каан.

Ынчангы кожууннуҥ чагырга даргазы Н.Ч.Ооржактан ол машинаны септээр акша дилээрге, "Шагда-ла октаттынган, үндүр бижиир машина-дыр. Ону септээр акша-көпеек тывылбас. Азы хуужудуп алгаш, септеп ал" деп харыылаан.

Кожуун даргазыныҥ 1994 чылдыҥ он айныҥ 24-те №274 айтыышкыны-биле артык кезектер болгаш ону септээр арга чогун барымдаалааш, "Нива" маркалыг машинаны хуужудуп, садар деп доктааткан. Өртектиг өртек комиссиязы тургускан. Садып алыкчы төлээш, бүгү документизин кылдырткан. Бола бүгү –ол машинаны 6-7 чыл иштинде хөлгеленип келген К.Л-С.Хертекке арай таарышпаан... Ынчангаш демги чагааныҥ кол утказын үүлдүгзүүнүп турар чылдагааны-даа ол.

Адак соонда корум-чурум, арагалаашкын, чашпан тыртар чоруктар дугайы. Мээҥ дуҥмам, азы Шуй сумузунуҥ чагырыкчызы чораан Д.С-Д.Көк-оол арага шуут ишпес, боду арагачылар-биле шыҥгыы демисежип чораан кижи. Таакпы база тыртпас. Чыдыг чашпан тыртар ажы-төлдүг улус-биле үргүлчү беседалажып, чугаалажыр, чамдыкта оларны элээн шыҥгыызы-биле хемчег ап, торгаал-даа онаай бээр. Олар эзирип алгаш, бүгү-ле бурууну акша-көпеек чогун, бараан өртээниҥ аарын, амыдыралдыҥ бергезин үгле дарг

ТА БҮЗҮРЕҢЕР, ТА БҮЗҮРЕВЕҢЕР

ӨЛБЕЗЕК ӨЛҮР ЭВЕС

Өлбезек, Топтуг-оол, Хажыылай үш шөлээлеп алгаш, балыктап чорупканнар. Бойдустуң чурумалы, арыг агаары, айыраң-чайт чечээ оларны улам сергедипкен. Баш аарыы "эмнээр" дээш кадайларындан чажырып алган курлавырлары-даа шсолуг сыыгаваан.

Олча-омактыг-даа болганнар. Үш хонгаш, чанып бадар дээрге, хеме, баржа кайын тыптыр боор, саадааш турупканнар. Курлавырларны часкаш, өрү-куду чажып, ымыраалар кедерей бээрге, баштарын дуй тырттынгаш, чыдыптар-даа апарган.

Бир хүн Өлбезек ора:

– Өлүр дей бердим, чүү деп бодаар силер? – деп айтырган.

– Өске бажыңнар эжии соктавас сен деп кадайының чагыы ону дүвүреди берген бе, азы доң кат эңдере чип алган ишти "хайнып" эгелээни ол бе? – деп, эштери кайгай берген. Өлбезек үзе кирген:

– Баржаның медээзи дыңналды, ойтулааштаар дээш ону безин дыңнавадыңар. Херектиң ужуру мындыг: өлген кижи бооп чыдыптайн, чоорган-биле шуглааш, хемче хөрээңерге чедир сүзүп кире бергеш: "эживис оскундувус, дузалап көр" деп сөгүрүңер, албас шаа кайдал оң – дээн.

Чогаадыкчы бодалды өөрү деткээн. Баржа турупканда, капитан айтырган:

–Чуу болду, чуге девидединер?

– Эживис сугга дүшкен, дузалап көр, өңнүк!

–Бакай болган, ча дурген салыр-ла, ба-жын кайда? – деп, капитан айтырган.

–Кызыл кодаже, аалывыс ында.

–Куш эки, дурген чоруур. Сейба билир, чангыс хонар, оон соонда Кызыл, билдим?

–Ийе, ийе, билдивис, өңнүк.

Шуглак иштинде Өлбезекти палуба кырынга салып каан. Өлбезек боданып чыдарга, Улуг-Ужар чоокшулап келген-даа ышкаш. Кижиң муңгаш чоорган иштинге бузурнуккаш, шыдашпайн турар хире. Элээн болганда бажын ковайтып туруп келген.

Капитан корга берген. Өлгеш, үр болган кижи хөөрээш туруп келген деп бодал ооң бажынга кирген. "Өлбезек өлбээн, дириг кижи, баштактанып, ойнадывыс, өршээ капитан" – деп, өөрү чугаалаарга, капитан амырап: "Куч эки, Кызыл, кадай чоруур-ла!" – дээн.

Чанып келгенде, Өлбезек баш аарыы эмнээр "аспирин" садып алыр дээш, саадай берген. Өлбезектиң кадайы Өлзеймаа оларның чанып келгенинге өөрүп тура, ашааның мегеленип өлгенин шын кылдыр билиң каан чүве-дир.

– Ады безин Өлбей ийик, канчап серемчи чок чорааныңар ол? – деп айтырып орда, эжик соктаан:

– Чаа кириңер!

Келзе-ле, Өлбезек бо. Холунда "аът+сарлык". Орустаарга, "конь+як" аан.

Та өөрээни, та кортканы ол, Өлзеймаа алгырыпкаш, барып дүшкен. Ол шии-биле одунмаан.

Алексей АЛЕКСЕЕВ.

Кызыл-Эвик КУДАЖЫ

БАРТААЗЫННЫГ ТООЖУ

/Уланчызы. Эгези № 96–101, 103, 104, 106, 107 "Шында"/.

– Бисте черге октапкан чыткан чаштар бар харын – деп, Уруглар бажыңының директору ажыы-биле чугаалаан. – Чүү болду бо, сөөлгү чылдарда мындыг хамчык өктереп барды. Эпидемия бе? Артында аныяк тыва иелер аразында. Билир мен, тывалар кажан-даа ажытөлүн октавайн чорааннар. Бо дээрге тыва улустуң адынга багай чүве-дир. Ам мырыңай дедир бардывыс, дуңмакым.

Бо чугааны Маадыр-оол түгле дыңнаар боордан , чүнүдаа ыыттаар харыы чок болган.

– Оглуңарны таныыр силер бе? – деп, директор айтырган. – Силерни кым деп адаарыл, буруулуг болдум.

– Биче-оол, ийе харын долузу-биле Маадыр-оол Доңгакович Биче-оол дээр. – Ол харыы кыска ышкаш боорга, улаштыр немээн. – Студент кижи мен, ырак, Саян артында өөренип турар мен. Ынчангаш оглумну чидиришкен...

– Силер соора-ла бардыңар, аныяктар – деп, директор улуг тынып чугаалаан. – Өгленипле турар, чарлып-ла турар. Черле кажан-чежен орталаныр улус боор силер? Ам мырыңай ажы-төлүңерни октап эгелээн, бора-хектер силер бе?

– Менде чүү боор ийик, директор башкы, хилинчээм-не ол-дур ийин, ырак черге өөренип чыткан.

– Өөренип чытканыңар эки-дир, кым-даа мактаар апаар. Өөренип-ле чыттым дээш, кижи төлүн октаптар боор бе?

Маадыр-оол ам-на тула берген. Шынап-ла, чүү деп харыылаар боор, үнү чиде берген орган.

Хөй-ле саазыннар ажып, элээн үзүктелип олуруп-олуруп, директор шавархалдаашкынын соксаткаш, аяр ыыттаан:

– Оглуңарны таныыр силер бе, Маадыр-оол Доңгакович?

Маадыр-оол, шынап-ла, аайын тыппайн барган:

– Ыракка өөренип турдум...

– Ыракка – деп ону катаптааш, директор бажын чайган. –Төрээн-не төлүн дилеп чоруур, ол хирезинде танывас...

Маадыр-оол тайылбырлаарын оралдашкан:

– Чажында көрген мен, авазы чаа божупканда. Ооң соонда каш ай кээп шыдаваан мен. Өөредилге...

– Билир мен, билир мен, Маадыр-оол Доңгакович, каш хонукта канчаар өзе бээрин, бир эвес ылаңгыя ооң аъшчеми, чурттарга байдалы чогуур деңнелде болза. Силер-биле маргышпас мен. Бадылгалыг силер бе?

– Чок. Чай алынмаан бис.

– Силерниң ооңар-ла чөп, Маадыр-оол Доңгакович. Төлдү төрүдерде чүү боор, эзирикэлээр-даа, мутулай-мелегей-даа кижи карак чивеш аразында будуре шаап каар болгай. Аңаа бодаарга, ужук сыптаары, тараа соктаары, алгы эттээра берге. А кижиң чонунга төлептигг хамааты кылдыр өстүрүп каары оон-даа берге, нарын болгаш бедик харыысалга-дыр.

– Иезиниң кончуу ол-дур ийин...

Шын харын, директорнуң бадыткалдары дөгере хажык чок, кымны-даа кыңчыктырбас, хол-бутту кинчилеп алыр. Уруглар бажыңы дээр албан чериниң директорунуң назыны дөгүй берген хөрээжен кижиниң, сөс бүрүзү ол хире салам болган. Ооң орнунга кандыг-даа аар көдүрер-даштың адаандан Маадыр-оол оода хүн кылайтыптар ийик.

– Бисте "черликпейлер" бар, харын арбыдап турар апарган. А силерде кандыг-бир төлду бодуңарныы деп бадыткаптар бижик-документиңер бар бе ынчаш? Чижээлээрге, төрүттүнгениниң херечилери.

Маадыр-оол ам база шак дүшкен, "боозунуң" кулааныың дарызы шыгый берген болган:

– Менде чүү-даа чок, херечилели авазында чүве.

– Ол авазы деп кижи канчап барганы ол, адазы оглун дилеп чоруур, бараа элдеп аа?

Маадыр-оол ам база мындырлып калган:

– Демин-не чугааладым, башкы, боду база чиде берген...

Директор олудундан тургаш, өрээлге ыңай-бээр кылаштагылаан:

– Берге-дир, Маадыр-оол Доңгакович, тоң берге. Силерге чүнүң-биле-даа өмек болуп шыдавас-тыр мен. Оглуңарның, бир эвес ындыг төл чырык өртемчейде бар болза аан, салым-чолу силерниң бодуңарның холуңарда-дыр. Өске кайда-даа эвес – менде-даа эвес, бо Уруглар бажыңында-даа эвес. – Ынча дээш, улуг тынган. – Оглуңарны бо бажыңда уруглар аразындан дилеп болур бис. Ынчалза-даа танывас-тыр силер, оон ыңай документиңер база чок-тур. Оода ол бар болза, даңзыбүрүткел-биле нүүртештирип көргей эртик. Шыны херек, бисте ады-даа, адазының ады-даа, фамилиязы-даа шуут билдинмес "черликпейлер" бар харын. Оон ыңай бисте Андрей Маадыр-оолович Биче-оол деп аттыг төл бүрүткеттинмээн. Демги ол "ады-чоктарның" аразында та кандыг? Бурган башкы-ла ожаап олур ыйнаан.

– Берге херек-тир ийин – деп, Маадыр-оол билинмес арга чок болган.

– Ол-ол, Маадыр-оол, Доңгакович. Чадаарда бижик-документилиг болур болгай, оода таныыр-билир бир кижилиг болур болгай. Иезин бээр эккелиңер, ооңар өлүг бе, дириг бе? Ол оол бисте бар-даа болган дижик, силерге берип шыдавас бис. Түгле иезинге.

Маадыр-оол доңгайып алгаш олуруп берген:

– Иезин билбес мен...

–Силер ындыг болганыңарда, мен канчаптар мен, Маадыр-оол Доңгакович, исчи ыт эвес мен.

Маадыр-оол школачы чылдарын сактыш келген:

–Ындыг-дыр, математикада ийи билдинместиг деңнелге дег. Иези-даа читкен, оглу-даа читкен.

Директор кудурук ызыртыр харыылаан:

–Чок, Маадыр-оол Доңгакович, түгле ийи эвес. хөй билдинместиг.

– Ам канчаар мен? – деп, Маадыр-оол сөөлгү чөгелде кылдыр айтырган.

Директор ийи эктин кыскан:

– Оглум ышкаш оол-дур силер, дөгерезин чугааладым. Харыым-даа ол, каткым-даа ол, хүндүлүг Маадыр-оол Доңгакович.

Маадыр-оол тургаш:

– Байырлыг че – деп харык чок чугаалааш үнүпкен. – Четтирген.

"Четтирген". Сөөлгү үеде кижилериң, ылаңгыя аныяктарның ортузунда "четтирген" деп ара безерек, тодаргай эвес сөс тыпты берген. Шагда тожулар ынчаар чугаалажыр турган. "Аң өлүрдүң бе?" дээрге, "Өлүрдүм" дээр. "Эъди бар бе?" дээрге, "Чик кааккан" дээр. Чогум кымныңда-даа чигени билдинмес. Тодаргай херек-тир ийин але, будалдырып азы харамнаныр турар, "четтирген" дээрге, база ол дөргүлүг сөс-тур, сеткилдиң ханызындан эвес, эреңгей. Шынап-ла, өөрүп четтирген чүве болза, "четтирдим" азы "четтирдивис" деп тодаргай чугаалаар-ла ыйнаан.

Кызылга чүнү кылып турар боор, чоруур хуусаазы база чоокшулап келген, ол-бо шаап турда, студент эриң карманы база кактыр деп барган. Сургуул кижи акша-көпеек суранып алгай дээш, Маадыр-оол Чаа-Хөлче чыдыпкан. Авазы-даа, кыс дуңмазы-даа бола уткуй келгеннер. Чугаа чок-ла ам чаа келген деп бодааннар.

Маадыр-оол аяк эрии ызырбайн чыда-ла, бодунуң ужуралдарын бирден бирээ чокка тө каап берген. Авазы-даа, дуңмазы-даа оларны сонуургаваан, харын оларның маажым олурарын Маадыр-оол боду кайгап ханмаан. Чүге дээрге Маадыр-оолдуң оглунуң төөгүзүн олар шагда-ла билир болганнар. Ол дугайын ону, өөренип турар кижини, хей-ле дувүретпес дээш биживээннер. Ийи иешки бичии Андрюша дээш ооң арагчы авазы-биле "чаалажып" шаг болганнар. Маадыр-оолдуң кырган иези Ак-Довуракка катап-катап чедип, Андрюшаны тудуп, удавас кени болур кысты үттепсургап, ыдын мунуп, ыңгыржаан дергилеп каапкан турган. Адак соонда ол уруг оглун алгаш ис чок чиде берген. Кадайның холунга артып калган саазын-на бо-дур – Андрюшаның төрүттүнгениниң дугайында херечилел. Ону көрүп каааш, Маадыр-оолдуң тыныжы бир ажаан. Ак-Довуракче үргүлчү чоруп турган болгаш, Андрюшаны дораан таныыр мен деп, кыс дуңмазы бүзүрелдиг бадыткаан.

– Андрюша аттыг орлан оол бөөр – деп, дуңмазы чугаалаан. - Мени көрүп кагза, көргей-ле бис, холдарын менче атпаш кылыр. Мени уттуптар чадавас, дүрген чоруулуңар.

Маадыр-оолдуң иезиниң бажыңынга хамык төрелдөргүлдери чыглып алгаш, даңны атсы чугаалажып, сүмележип, маргыжып тура хонганнар. Канчаар-даа түүлеп келирлерге, читкен оол Кызылда Уруглар бажыңындан ыравас ужурлуг. Түңнел чаңгыс – чоруур, сорулга база чаңгыс – бичии Андрюшаны хостап алыр. Чарын-даа, хуваанак-даа, кажык-даа, көзер-даа салганнар – орук чаагай, олча бар, баш чиик, ижин тодуг, буттарда барба тараа, малдыр коргулчун баглаваан.

Даартазында бир дугаар автобус-биле дөрт кижи – Маадыр-оол, авазы, дуңмазы, база бир аныяк кыс – Кызылче хапканнар.

Найысылалда Уруглар бажыңынга Маадыр-оол биеэгизи чок, омак-хөглүг, чугаа-соттуг кирип келген.

–Экии, Маңмаа Мандыповна! – деп, директорнуң ат-шолазын ам билип алган, эргиде таныжы дег, мендилээн. – Улуузум дөгерезин эккелдим. Документ база тывылган. – Оон кады келген кижилерин чыскаай таныштырган. – Бо мээң багай кырган авам-дыр. Бо бичии чыпсык думчуктуг чүве кыс дуңмам-дыр. Бо дээрге... гм... – дээш, эдертип алганы аныяк кысче айыткаш, олче көөрүнден арай чалданы аарак оожум чугаалаан /үнүнүң бичии сыыртыышталы хона бергенин боду безин эскерип каан/. –Бо дээрге болган болза, кым дээр ийик, эргим Маңмаа Мандыповна, ийе-ийе, шын харын, душтуум-дур ийин, өөм иштиниң удавас херээженээзи болур кижи. Андрюшаның авазы аан...

Уруглар бажыңының директору Маадыр-оолдуң "душтуунче" карактарын имиреркеш, көстүктерин ужулгаш, оларын ак аржыылбиле катап-катап чоткаш, кедип алгаш, ылавылап айтырган:

– Буруулуг болдум, силерни кым деп хүндүлеп адаар ирги?

Аныяк кыс шалаже көрген.

Аалга "режиссураны" ыяк шиңгээдип алган Маадыр-оол, Маңмаа Мандыповнага чай бербес дээш, ыйыдып-ла турган:

– Ындыг кижи-дир ийин бо, ажы-төлдүг апарган хирезинде-ле ам-даа арны чазылбаан, өөрүк хевээр. Алевтина Ак-ооловна Монгуш деп директор башкыга чугаалап берден. Оглун автовокзалга чидирип алгаш, ол олчаан үнү тыртыла берген кижи-дир ийин. Оон бистиң аалывыска дүүрен чеде бээрге, авам суглар мырыңай хөлзеп, угааныш шуут оскунупкан турган улустур. Менче чагаа бижиптерге, оозу четкелекте, мен бээр каржып чедип келгеш, изиг отта шай шаары доюлдуруп чоруп турганым ол ышкажыл, Маңмаа Мандыповна. Ам бүгү херек бодунуң туружунда келген. Өршээп көрүңер, директор башкы, амыдыралга чүү-даа турар, ындыг чүве-дир. Андрюшавысты берип көрүңер, адазы мен-дир мен, авазы бо-дур. Ам чүү чүвеге илдигер бис, Чаа-Хөлче чара тепсип чана бээр бис, ха-ха! – дээш, Маадыр-оол ялым чок черге өрээл сыңмас кылдыр чула-ла каттырган.

Маадыр-оолдуң кедергей шуугап турарынга директор бирде бүзүреп-даа, бирде чигзинип-даа боданғылаан: "Мындаа чоп үнү безин үнмес, үт ышкаш, лут чоржук, ам канчап барганы ол? Азы чымаарааанда байбаң-на бар, чылбай сугда байлаң-на бар деп чүвези бо ирги бе?"

– Авазы чүге ак хар ашпас кижил, Маадыр-оол Доңгакович?

Ынчан, чаяан бооп, Алевтинаның үнү үнүп келген:

– Оглум чидирипкеш, оглум... Андрюшам...

Дугурушканын ёзугаар "авазы" ыглаарын-даа оралдашкан, оон чүү-даа үнмээн, түгле аржыылы-биле карактарын чодарынга өй болган.

/Уланчылыг/.

АТ-СУРААА АЛГААН АКЫЙ

КЫМЫЛ ОЛ?

Ону тыва чоннуң төөгүзүнге ылап-ла изин арттырган кижилериң бирээзи деп бодаар мен. Даргалап, банкеттерге барып, ямбыладып-даа чорбаан. Улуг салгалдың кижилери ону эки билир, ооң дугайында материал, очерктерни солуннарга, номнарга бо-ла айыткан боор чүве.

Эки кижилер бистиң аравыста хөй, оларны ылаңгыя аныяк салгалдың кижилери билип, ада-өгбелериниң херектерин уламчылаары күзенчиг. Чон ортузунга ат-сураа алгый берген, ооң хүндүткелин чедип алган кымыл ол?

1913 чылдың 6 айның 6-да Барыын-Хемчик кожуунуң Хөнделең сумузунга арат өг-бүлеге төк дүжүп чаяаттынган, чажындан-на ада-иезинге дузалажып, мал малдап өскен. Эр болуп өзүп оргаш, харын өстүрүпкеш, Араттың революстуг шериинге албан эрттирери-биле чорупкан. Ынчаарда чон тыва үжүк-бижикке кидин түлүк өөренип турган 30 чылдарның эгези.

Шеригге албан эрттирип тургаш, техникага сонуургалдыбиле өөрүн кайгаткан, халажыр мурнунда чолаачының мергежилиңге өөренип алган. Удатпаанда "Тывсовтранс" черинге чолаачылап киргеш, баштайгы тыва чолаачыларның бирээзи апарган. Мага-боду тырың кара, идик-хеви кара үс апарган чоруур Кара-Ашактың ады ынчаар алгый берген.

БҮЗҮРЕДИГ

"Кара-Ашак Үңгүлчүкович Ооржак дугайында тодаргайы-биле ол ындыг кижи, мындыг кижи деп чүве чугаалап шыдавас мен. Чүгле 1930 чылдарның ортан үезинде ТАР-ның шериинге кижи турганывысты сактыр-дыр мен.

Оон бээр 60 ажыг, 70 чыгам чылдар эрткен болгаш, шупту чүве уттундурган. Эки-ле сактыр чүвем, 1938 чылдың күзүнүнде Кара-Ашактың "ЗИС-5" деп улуг чүүк машиназы-биле Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожууннарның аалдарынга шии, концерт көргүзүп чораан театр артистерин сөөртүп чоруп турганын эки билир-дир мен.

Чүге дизе, ол үеде мен Кара-Ашактың машиназын чолаачылап мунуп тургаш сагыжымда артып калган.

Максим МУНЗУК".

Чараш-ла аа! Ам өске шынзылганы көрүптээли:

"Ооржак Кара-Ашак Үңгүлчүковичиге бо шынзылганы тыпсыр ужуру болза, ол 1942 чылдың февраль 13-тен 1973 чылдың июль 9-ка чедир Кызылдың №1 автотранспорт будүрүлгезинге үзүктел чок чолаачылап ажылдаан. №1 АТБ-ниң чиңгине директору П.Бочкарев".Чаңгыс коллективке 31 чыл иштинде ажылдап кааргa, кымга өөрүнчүг эвезил? Мергежилинге бердинген кижи ынчаар ажылдаар деп чүве ол-дур!

ШАҢНАЛДАРЫ

Бедик будүрүкчүлүг, ак сеткилдиг күш-ажылы дээш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1957 болгаш 1966 чылдарда Чарлыктарын ёзугаар Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери-биле ийи удаа, "РСФСР-ниң чазаглыг болгаш автооруктарының социалистиг чаржының тергиини" хөрек демдээ-биле шаңнаткан, аңаа "Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тывыскан. Чазактың, янзы-бүрү деңнелдериң 12 хүндүлел бижик ону өөртүп чораан.

ЧАҢГЫС ЧАСТЫРЫЫ

Онза шылгараңгай күш-ажылы дээш 1971 чылда Кара-Ашак Үңгүлчүковичи Ооржакка Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тыпсыр дугайында чугаа дыңналы берген. Боду болгаш коллективте эшөөрү ол дугайын дыңнап, билгеш, ону демдеглээн. Градузу улгаткан өөрүнге хорадаан өөнүң ээзи милицияже долгапкан. Эзириктер сергедир чер ырак эвес, аңаа хонган чүве-дир. Демдеглээшкин дугайында даартазында партия обкомунга дыңналы берген. Маадыр атты өске кижиге тывыскан. Тайып ушкаш, даянып тургаш, Кара-Ашак Ооржак ооң соонда база-ла эки чүткүлүбиле ажылдап чораан, бистен он чыл бурунгаар чарлып чоруткан.

К.ДОЛГАР-ООЛ.

ЧУРУКТА: К.Ооржак.

ҮЕНИН ӨҢНЕРИ

ДООЗУКЧУНУҢ ЧАГААЗЫ

Кызылдың №2 школазы тургустунганындан бээр 70 чыл оюн 1997 чылда демдеглеп эрттирген. А бистер, элээн каш мөңгүн-тайгажылар, ол школаның 10-11 класстарын 1966 чылда доскаш, төрээн черивисте ада-өгбелеривистиң чуртун ээлеп, кожуунувус амыдыралы дээш янзы-бүрү адырларда ажылдап, чурттап чор бис. Ол үелерде, 60 чылдарда, 2 дугаар школага республиканың бүгү булуңнарындан 8 класс доосканнар барып өөренип, ортумак билиг чедип ап турган. Ынчангаш чаңгыс школага өөренип чораан эштеривис Тываның кайы-даа булуңунда ажылдап, чурттап чоруурлар.

Чер аразы ырак болгаш, школавыстың 70 чылының байырлалынга киржип шыдаваанывыс хомуданчыг, ынчалза-даа ол үеде сактыышкын хана солунунга азы альбомга киирери-биле бижип алган шүлүүмну "орай-даа бол, кажан-даа кылбааныдан дээре" деп үлегер чугааны бодап келгеш, Силерниң редакцияңарже чорудуп, ону парлап үндүреринерни дилеп олур мен. Кызылдың №2 школазының бүгү доозукчуларынга, башкыларынга меңгилер ораны – Мөңгүн-Тайгадан мөгейбишаан, кадыкшылды, амыдыралга аас-кежикти, ажыл-ишке чедиишкиннерни күзедим.

ШКОЛАМГА

Школаны доосканывыс үеден бээр
Усчок ырак – үжен бир чыл эрте берди...
Ынчалза-даа чалыы үем, эжим-өөрум,
Ынак школам, башкыларым уттундурбас.

Уя болган школавыс доозупкаш,
Ужудукчу, эмчи, башкы, экономист,
Эртемденнер, кадарчылар, ажылчын бооп,
Эргим школа адын черле сыкпайн чор бис.

Эрткен үе херечизи – арыннарда
Элеп-читпес сыыглар бооп хуулган-дыр.
Хилиң кара баштарывыс дүктеринде
Хүнде чайнаан мөңгүн хыраа дүжүпкен-дир...

Амыдырал нарын, берге оруктары
Аай-дедир бисти октап, шенезе-даа,
Четчележип, чыглып келгеш база катап
Чеден харлаан школавыс алгап тур бис.

Биске эргим школавыс ханазынга
Бичии чаштар эртемнерже орук тыпсын,
Ада-ие башкыларның изин салгап,
Ак-көк Тыва чоргааралы болуп чорзун!

Любовь НАСЫК-ООЛ.

МИЛИЦИЯ ТАЙЫЛБЫРЫ

ЭҢ БИЧИИ ӨЛҮРҮКЧҮ

Москва хоорайның иштики херектер эргелелиниң назы четпээннер-биле база участок инспекторлары-биле ажыл чорудар эргелелиниң килдис начальнигиниң оралакчызы Людмила Зобкованың биске чугаалаанын ёзугаар алырга, бичии уруглар ның талазындан өлүрүкчү херектер кылыр чоруктар көвүдеп турары илдең. 1998 чылдың тос айларында найысылалдың бичии уруглары 29 кижини өлүрген.

Уруглар төрелдерин: авазын азы адазын өлүрүп турар. Сорулгазы – акша. Чоокта чаа 16 харлыг уруг Москваның төвүнде бажыңын садар дээш, авазын өлүрүп каарын өске кижиге чагып кааны илерээн. Эрткен чылын 13 харлыг Галя азырап, өстүрүп каан кырган-авазын өлүрүп каарын эжинге чагаан. Олар кырган-авазын балды-биле соп кааш, ол дээш кырган-ачазынга каразырын оралдашкан. Кырган-ачазы кайда боор, ол өйде бажыңынга турбаан. Мурманскиге 13 харлыг хулиган сес харлыг уругну бижектеп өлүрген, чылдагааны – уруглар ойнаар черге пиво ижип орда, ону сойгалааны. Москвага эң бичии назылыг өлүрүкчүнү эрткен чылын илереткен. 8 харлыг оол эжи-биле бажыңынга пиво ижип орган. Кырган-авазы чедип келгеш, оларны ажынарга, тоор боор бе, оларың ажынгаш, кырган-авазын соп-соп, кырынче хайнып турган суг кудупкаш, боостаалап каан.

Ульяна СКОЙБЕДА.

СОНУУРГАКТАРГА

"ӨЛҮМ ДОКТОРУ"

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-та "өлүм доктору" деп атка кирген Джек Кеворкян күзээнин чедип алган: Мичиган штаттың чагырга чери кижилерни өжегээр өлүрүп турар деп бурууну аңаа онааган.

Ооң күзели-даа ындыг турган. "Мени тудуп хоругдавас болза, буруу чогум ол-дур" – деп, Кеворкян медеглээр турган. "Бир эвес суд болур апарза, амыдыралымның сөөлгү 10 чылында кылган ажылымга – эвтаназияны /гуманныг бодал-биле аарыг кижилерни өлүрери/ хүлээп көөрүнге тураскаатканым ол болур" – деп, Кеворкян чугаалаан.

90 чылдарның эгезинден бээр Кеворкян идегелин оскунган аарыг кижилериң дилээн ёзугаар оларның амыдыралдан эки тура-биле чарлып чоруурунга дузалап келген. 70 харлыг "өлүм докторунуң" хууда минниишкини-биле алырга, бо үеге чедир ол 130 кижини өлүрген. Ынчалза-даа хүрээшажын, хөй-ниити, эргечагыргалар ооң-биле өөпшээрешпейн турар.

Кеворкян сөөлгү таварылгада склерозтуң эң аар хевири-биле ааран, чурттаар идегелин оскунган кижиниң дамырынче хлорлуг калий сыкырткаш өлүрген. Ону видеоплёнкага тырттыргаш, Си-би-эс телекомпанияны дамчыштыр көргүскен. Он-он сая американнар көрген ук дамчыдылга бүгү чонну дүвүреткен.

МИХАИЛ ФОМЕНКО – "ТАРЗАН"

СИДНЕЙ. 40 чыл ажыг үеде Австралияның ногаан аргаарыынга тоян чораан "Тарзанны" көөрге, мага-боду улуг, бажының дүгү дыдыраш-даа болза, чаңгыс дижи халаңайныш чорааны илерээн.

1930 чылда Грузияга төрүттүнген. Шажын болгаш далай дириг амытаннарының дугайында номнар хойлап алгаш, 50 чылдарның төнчүзүнде бажыңындан дургуннап чоруткан кижи-дир. Австралияның соңгу талазынга баргаш, үндезин чон-биле таныжып алгаш, крокодилдер, хаваннар аңнаарынга өөренип алган, улаштыр чоон ыяштың иштин үттеп, каноэ хеме кылып алгаш, чаасканн сылдыстар уубиле эжиндирип чораан, 600 км эрткен соонда, Чаа Гвинеяның эриктеринге чеде берген.

Каш ай эрткенде, аарыг, документ чок оглун адазы Австралияга катап эккелген. Сегип келгеш, ол "хосталгаже – арга-арыгларже" база катап дезипкен. 1969 чылда "Черлик Тарзанны" эмнеп каан соонда, Фоменко база катап дезипкен. Ол-ла хевээр арга-арыгдан үнместээн. 68 харлыг "Тарзан" кижилерге ийи-чаңгыс көстүр апарган. Ийи неделя болгаш-ла, 25 км ыракта хоорайжыгашка социал дузаламчы болгаш аъшчем – далган, шоколад, кока-кола, кургаг сүт алыр дээш маңнап келир /кылаштап эвес/. Ортумак назынныг спортчу кижи ышкаш көстүр. Австрали кинодокументалистер душ бооп аңаа таваржы бээрге, Фоменко мынча дээн: "Аныяк, аныяк, ам-даа болза аныяк мен".

ШЕРГИ – ЧЕМНЕРНИҢ ДЭЭЖИЗИ

НАЙРОБИ. Кежээ дужергеле, Конго Демократтыг Республиканың хоорай, суурларының чурттакчылары айның болгаш кудумчу фонарларының чырыыч ажыглап алгаш, кудумчуларже сөктүп үнерлер. Шергилер чыыры ол-дур ийин. Миллиард-миллиард санныг "сенене" /ол чернии-биле шергини ынча дээр/ кара өөк дег карактарлыг, соонче углуг чалгыннарлыг шергилер чылда ийи катап – ноябрьдан декабрьге чедир база июнь айда дүнеки үеде ужарлар. Дозур кара карактарын чидиг чырык өйүптерге, карактары көзүлбестээш /чылчырыктааш/, черге кээп дүжерлер, оларны кижилер далаш чокка олчалап алыр.

Чиир азы садар дээн шергилерни кандыг-даа савага чыып алыр. Пластик шилге долдур чыггаш садарга, 1 доллар болур, а садып алыкчылар шуут эңдерик. Ол чернің чурттакчылары шергилерни амданныг чем дижир, чүге дизе оларның "эъдинде" протеин хөй дижир. Аңаа барган ак кештиг туристер шерги чиггеш, ону быжырган арахиске дөмейлээр.

Шергилер "эъдинден" чем кылыры белен. Оларның буттарын, чалгыннарын ап каапкаш, дузааш, "бодунуң үзүнге" быжырып алыр, ол-ла. Африкада ону бүгү өг-бүлезибиле чип чаңчыккан.

ӨЛҮР ЧЫЛДАГААННАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

ГАВАНА. Атеросклероз – улгады берген кижилериң аарыы деп бодал-биле хандамыр аарыгларының талазыбиле куба специалист чөпшээрешпээн.

Дамырлар аарыы чаш кижи төрүттүнгениниң эгелээр болгаш чылдар эрткен тудум кедерээр деп, профессор Хосе Бритто – Делегейниң кадык камгалал организациязының дузазыбиле чоруткан шинчилелдериниң автору медеглээн.

Атеросклерозту эмнээриниң Гаванада төвүнүң кол специализи 18 чурттуң 5-тен 35 хар назылыг кижилериниң өсдамырларының байдалын шинчилээн. Эр-кызы, амыдыралының байдалы, чемнениринің национал чаңчылдары хамаанчокка, 5 харлыг уругларга бо аарыгның демдектери тыптып турар. Өсдамырларны дыгый болдуруп, чиңгеледир, органнарның ханбиле хандырылгазын баксырадыр бо аарыг өлүр чылдагааннарда бирги черни эзлеп турар.

СПИД – ЫҢАЙ ТУР!

МАДРИД. Декабрь 1-де демдеглеп турарывыс СПИДбиле демиселдиң делегей хүнүнүң будүүзүнде "Дурекс" фирманың чоруткан шинчилелдериниң түңнелинге испаннар дыка дүвүрээн. Делегейниң 14 чуртунуң, ооң иштинде Россияның чонун айтыларга, чоннуң 82 хуузу СПИД-тиң хоралыынга дүвүрээнин медеглээн.

СПИД эр кижилериң 66 хуузун, хөрээженнериң 63, бот ашактарның 71, ашак чок болгаш чарылган хөрээженнериң 68 хуузун дүвүредип турарын шинчилелдер илереткен.

/Парлалгадан/.

ЫЫЛ

/Уланчызы. Эгези № 96–101, 103, 104, 106, 107 "Шында"/.

– Бисте черге октапкан чыткан чаштар бар харын – деп, Уруглар бажыңының директору ажыы-биле чугаалаан. – Чүү болду бо, сөөлгү чылдарда мындыг хамчык өктереп барды. Эпидемия бе? Артында аныяк тыва иелер аразында. Билир мен, тывалар кажан-даа ажытөлүн октавайн чорааннар. Бо дээрге тыва улустуң адынга багай чүве-дир. Ам мырыңай дедир бардывыс, дуңмакым.

Бо чугааны Маадыр-оол түгле дыңнаар боордан , чүнүдаа ыыттаар харыы чок болган.

– Оглуңарны таныыр силер бе? – деп, директор айтырган. – Силерни кым деп адаарыл, буруулуг болдум.

– Биче-оол, ийе харын долузу-биле Маадыр-оол Доңгакович Биче-оол дээр. – Ол харыы кыска ышкаш боорга, улаштыр немээн. – Студент кижи мен, ырак, Саян артында өөренип турар мен. Ынчангаш оглумну чидиришкен...

– Силер соора-ла бардыңар, аныяктар – деп, директор улуг тынып чугаалаан. – Өгленипле турар, чарлып-ла турар. Черле кажан-чежен орталаныр улус боор силер? Ам мырыңай ажы-төлүңерни октап эгелээн, бора-хектер силер бе?

– Менде чүү боор ийик, директор башкы, хилинчээм-не ол-дур ийин, ырак черге өөренип чыткан.

– Өөренип чытканыңар эки-дир, кым-даа мактаар апаар. Өөренип-ле чыттым дээш, кижи төлүн октаптар боор бе?

Маадыр-оол ам-на тула берген. Шынап-ла, чүү деп харыылаар боор, үнү чиде берген орган.

Хөй-ле саазыннар ажып, элээн үзүктелип олуруп-олуруп, директор шавархалдаашкынын соксаткаш, аяр ыыттаан:

– Оглуңарны таныыр силер бе, Маадыр-оол Доңгакович?

Маадыр-оол, шынап-ла, аайын тыппайн барган:

– Ыракка өөренип турдум...

– Ыракка – деп ону катаптааш, директор бажын чайган. –Төрээн-не төлүн дилеп чоруур, ол хирезинде танывас...

Маадыр-оол тайылбырлаарын оралдашкан:

– Чажында көрген мен, авазы чаа божупканда. Ооң соонда каш ай кээп шыдаваан мен. Өөредилге...

– Билир мен, билир мен, Маадыр-оол Доңгакович, каш хонукта канчаар өзе бээрин, бир эвес ылаңгыя ооң аъшчеми, чурттарга байдалы чогуур деңнелде болза. Силерби-биле маргышпас мен. Бадылгалыг силер бе?

– Чок. Чай алынмаан бис.

– Силериң ооңар-ла чөп, Маадыр-оол Доңгакович. Төлдү төрүдерде чүү боор, эзирикэлээр-даа, мутулай-мелегей-даа кижи карак чивеш аразында будуре шаап каар болгай. Аңаа бодаарга, ужук сыптаары, тараа соктаары, алгы эттээра берге. А кижиң чонунга төлептиг хамааты кылдыр өстүрүп каары оон-даа берге, нарын болгаш бедик харыысалга-дыр.

– Иезиниң кончуу ол-дур ийин...

Шын харын, директорнуң бадыткалдары дөгере хажык чок, кымны-даа кыңчыктырбас, хол-бутту кинчилеп алыр. Уруглар бажыңы дээр албан чериниң директорунуң назыны дөгүй берген хөрээжен кижиниң, сөс бүрүзү ол хире салам болган. Ооң орнунга кандыг-даа аар көдүрер-даштың адаандан Маадыр-оол оода хүн кылайтыптар ийик.

– Бисте "черликпейлер" бар, харын арбыдап турар апарган. А силерде кандыг-бир төлду бодуңарныы деп бадыткаптар бижик-документиңер бар бе ынчаш? Чижээлээрге, төрүттүнгениниң херечилери.

Маадыр-оол ам база шак дүшкен, "боозунуң" кулааныың дарызы шыгый берген болган:

– Менде чүү-даа чок, херечилели авазында чүве.

– Ол авазы деп кижи канчап барганы ол, адазы оглун дилеп чоруур, бараа элдеп аа?

Маадыр-оол ам база мындырлып калган:

– Демин-не чугааладым, башкы, боду база чиде берген...

Директор олудундан тургаш, өр

"Шын" — телекөрүкчүлерге

Понедельник
ДЕКАБРЬ 14

ОРТ

8.00 **"Бот-борзуң чедип кел"**, уран-чечен фильм.
9.30 Мультфильм.
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.15 Хуу библиотека.
10.30 Владимир Винокур "Чердачок..." деп программада.
11.05 Тараачыннар ведомозу.
11.35 **"Кустонуң командазының бүгү аян-чоруктары"**, сериал.
12.35 Мультфильм.
12.55 **"Сүнезинниң алдын дукаттары"**, детектив.
14.25 Лев Николаев "Цивилизация" деп программада.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.10 **"Савойяны" оорлааны"**, уран-чечен фильм.
16.35 **"Симфонияның чажыттары"**, музыкалыг сериал.
17.05 Бут бөмбүүнүң допчулалы.
17.35 Аян-чорукчулар клуву.
18.20 "Улуг Октябрь дугайында" тоолчургу чугаалар.
18.55 "КВН - 98".
21.00 ҮЕ.
21.30 Агаар.
21.40 **"Граф Монте-Кристо"**, уран-чечен фильм, 2-ги сериязы.
23.10 КӨРҮШ.
23.55 МЕДЭЭЛЕР.
00.10 -01.40 "Алдын дээш харамдыгыышкын", аттракцион.

"РОССИЯ"

8.00 Мультфильм.
8.15 "Арт", м/ф.
8.50 Орус лото.
9.30 Мультфильм.
10.00 Эртенгиниң мендизи-биле, чурт!
10.35 Боду бодунга режиссер.
11.00 "Аншлаг" көргүзер.
11.30 Городок.
12.00 Вячеслав Добрынининиң чогаадыкчы кежээзи.
12.55 "50х50".
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 **"Гардемариннер, делгерезин"**, уран-чечен фильм.
16.45 **"Гардемариннер - III"**, уран-чечен фильм.
18.30 "Мээң өг-бүлем".
19.25 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
20.00 Организастаттынган кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле албанның 10 чылынга тураскааткан байырлал концерти.
22.10 **"Лос-Анджелесте ышкам изиг-дир"**, т/с.
23.05 - 01.10 **"Миссисипи өрттенип тур"**, уран-чечен фильм.

НТВ

8.00 Мультфильм.
8.15 "Хөглүг торт" деп ойнаарактар оюну.
9.15 **"Ол кысты- Никита дээр"**, т/с.
10.10 Дүүнгү "ТҮҢНЕЛДЕР".
11.15 "Ойнаар-кыстар".
11.30 "ТҮҢНЕЛДЕР". Дүнеки чугаалар.
12.00 БӨГҮН.
12.20 Делегейниң дээре дээн цирктери.
13.15 **"Моррисвиль шивээниң шулбузу"**, комедия.
14.45 Маски-шоу.
16.00 БӨГҮН.
16.20 Мультфильм.
16.40 **"Бодунуң күсели-биле шөлээ"**, уран-чечен фильм, 1-ги болгаш 2-ги сериялары.
19.00 БӨГҮН.
19.20 ИТОГО.
19.40 **"Парлар чаажыктырыкчызы"** уран-чечен фильм.
21.30 "Ойнаар-кыстар".
22.00 БӨГҮН.
22.20 **"Үскүлежиишкин"**, боевик, /АКШ/.
00.00 БӨГҮН.
00.40 - 02.16 **"Карааңгының хаанының ыызы"**, уран-чечен фильм.

ТВ ЦЕНТР

12.00 Мультфильм.
13.35 **"Наполеон"**, уран-чечен фильм.
14.55 "Элвин болгаш хөөрүктер", м/с.
16.30 **"Онза болуушкун"**, уран-чечен фильм, 1-ги сериязы.
18.15 **"Онза болуушкун"**, уран-чечен фильм, 2-ги сериязы
21.20 "Поли", т/с.
23.55 **"Бистиң үр-ле күзеп келген үүлүвүс ол-ла-дыр"**, уран-чечен фильм.
02.10 **"Хат"**, уран-чечен фильм /АКШ/.

Вторник
ДЕКАБРЬ 15

ОРТ

6.00 ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 **"Каржы ангел"**, т/с.
10.15 Чүү? Каяа? Кажан?
11.30 Мультфильм.
11.50 Хуу библиотека.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 **"Кады"** деп программа.
13.00 **"Амыдыралдан-даа артык салыг"**, т/с.
14.05 Бут бөмбүүнүң допчулалы.
14.35 "Болек биле Лелектиң улуг аян-чоруу", м/с.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 **"Синдбадтың чаа ужуралдары"**, сериал.
15.50 Аас-кежиктиг таварылга.
16.35 Он алды харга чедир...
17.00 **"Каржы ангел"**, т/с.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 Аялганы тып көрем.
18.45 Маңаа болгаш ам.
19.05 **"Ындыг эр чурттап чоруур"**, уран-чечен фильм.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар!
21.00 ҮЕ.
21.35 Агаар.
21.45 Лада Фетисова "Хөрээженнер дугайында төөгүлер" деп программада.
22.20 Хоккей. Делегей маргылдаазы.
01.00 МЕДЭЭЛЕР.
01.15 - 02.45 **"Комедиантылар чаглаа"**, комедия.

"РОССИЯ"

7.00 Эртенгиниң мендизи-биле, Россия!
9.15 Дежурный кезек.
9.35 Дамчыдылгалар программазы.
10.00 "Санта-Барбара", т/с.
10.45 Музыка.
11.00 МЕДЭЭЛЕР.
11.35 - 12.27 КӨРҮШ.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 **"Ыт четкен кадын"**, уран-чечен фильм.
16.00 **"Симоннуң хаанныг күрүнези"**, уран-чечен фильм.
16.15 Тоолда дег полдник.
16.30 Ийи портрет.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.30 "Уругларның күзелдери", барымдаалыг фильм.
17.45 "Суурга".

"ТЫВА"

18.15 Мультфильм.
18.40 Шыяан ам.
18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 ЭБС.
19.20 ТЫВА ЧЕРДЕ.
19.40 Коллаж.

"РОССИЯ"

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Бир болуушкуннуң төөгүзү.
20.45 "Аншлаг" көргүзер.
21.15 **"Хүндүсү сеансыже ийи билет"**, уран-чечен фильм.
22.55 "Пси-фактор", т/с.
23.45 Дежурный кезек.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.35 - 00.44 Тодаргайы-биле.

НТВ

6.00 БӨГҮН.
6.40 Төөгүлүг хүн.
6.45 Криминал.
6.55 Мен – камгалакчызы мен.
7.05 Дуза.
7.15 Градусник.
7.20 Дириг амытаннар дугайында медээлер.
7.25 Мультфильм.
7.35 Бөгүн – Питерде.
7.45 Агаар.
7.50 Кардан өзээ.
7.55 Төөгүлүг хүн.
8.00 Мен – камгалакчызы мен.
8.10 Дуза.
8.15 Дириг амытаннар дугайында медээлер.
8.25 Мультфильм.
8.35 Бөгүн – Москвада.
8.50 Чугула айтырыглар.
9.00 БӨГҮН.
9.10 Делегейниң дээре дээн цирктери.
10.00 БӨГҮН.
10.15 Хүннүң галстук чок маадыры.
10.40 Чаштарның чугаалары.
11.05 Телеоюн
11.30 "Орус век". Эдуард Кочергин.
12.00 БӨГҮН.
12.20 "Эрги телевизор". **"Мөңге кыйгы"**.
14.00 БӨГҮН.
14.15 **"Ийнги арга"**, т/с.
15.10 БО ШАКТА.
16.00 БӨГҮН.
16.15 **"Эжелекчилер"**, т/с.
17.10 Лившицтен айтырып алыңар.
17.40 **"Доктор Куин, хөрээжен-эмчи"**, т/с.
18.30 Дуза.
18.40 Криминал.
19.00 БӨГҮН.
19.30 БО ШАКТА.
20.00 **"Төрели"**, уран-чечен фильм.
21.40 "Ойнаар-кыстар".
22.00 БӨГҮН.
22.30 "Дүрген дуза", т/с.
23.35 БО ШАКТА – "Кызыл согун".
00.00 БӨГҮН.
00.40 Хүннүң маадыры.
01.00 - 01.49 **"Шериф эрлик оранындан келген"**, т/с.

ТВ ЦЕНТР

14.00 **"Мария Бонита"**, т/с.
15.55 МЕДЭЭЛЕР.
23.00 "Буруулуу", т/с.
02.35 **"Соок бажың"**, т/с.

Среда
ДЕКАБРЬ 16

ОРТ

6.00 ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 **"Каржы ангел"**, т/с.
10.15 КӨРҮШ.
11.00 Дириг амытаннар аймаа.
11.50 Хуу библиотека.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 "Кады" деп программа.
13.00 **"Амыдыралдан-даа артык салыг"**, т/с.
14.00 Кадыкшыл.
14.35 **"Болек биле Лелектиң улуг аян-чоруу"**, м/с.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 **"Синдбадтың чаа ужуралдары"**, сериал.
15.50 Джунглиниң кыйгызы.
16.15 Уруглар анекдоттары.
16.35 Он алды харга чедир...
17.00 **"Каржы ангел"**, т/с.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.40 Аялганы тып көрем.
19.05 КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ.
19.45 **"Бузулган фонарларлыг кудумчулар"**, сериал.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар!
21.00 ҮЕ.
21.35 Агаар.
21.45 **"Сәөлгү өргүл"**, триллер.
23.45 - 02.05 Хоккей. Делегей маргылдаазы. Чехия биле Финляндияның шилиндек командалары ойнаар.
00.25 МЕДЭЭЛЕР.

"РОССИЯ"

7.00 Эртенгиниң мендизи-биле, Россия!
9.15 Дежурный кезек.
9.35 Телеоюн.
9.55 Бараааннарны – почта дамчыштыр.
10.00 **"Санта-Барбара"**, т/с.
10.45 Музыка.
11.00 МЕДЭЭЛЕР.
11.35 **"Петербургтуң чажыттары"**, т/с.
12.30 Дириг амытаннар дугайында чугаалар.
13.30 Мультфильм.
13.40 Музыка.
13.55 Шимчевес хөреңги садыы.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 **"Хөрээжен"**, т/с.
15.20 **"Байлар болгаш алдарлыг кижилер"**, т/с.
16.15 **"Саругасим ортулуктан келген сарбашкын"**, м/ф.
16.30 **"Баштайгы ошкажыышкыннар"**, т/с.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.35 **"Ак-көк роза"**, уран-чечен фильм.
17.55 "Суурга".
18.20 Компьютер.

"ТЫВА"

18.40 Кичээлдер мурнунда болгаш соонда.
18.50 МЕДЭЭЛЕР.
19.00 Спорттуң тергииннери.
19.30 МЕДЭЭЛЕР.
19.40 Коллаж.

"РОССИЯ"

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Бир болуушкуннуң төөгүзү.
20.45 Боду бодунга режиссер.
21.20 **"Четвертак"**, уран-чечен фильм.
22.45 Агата Кристи. **"Пуаро"**, т/с.
23.45 Дежурный кезек.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.35 Тодаргайы-биле.
00.45 - 01.12 Автошоу.

НТВ

6.00 БӨГҮН.
6.40 Төөгүлүг хүн.
6.45 Криминал.
6.55 Мен – камгалакчызы мен.
7.05 Дуза.
7.15 Градусник.
7.20 Дириг амытаннар дугайында медээлер.
7.25 Мультфильм.
7.35 Бөгүн – Питерде.
7.45 Агаар.
7.50 Кардан өзээ.
7.55 Төөгүлүг хүн.
8.00 Мен – камгалакчызы мен
8.10 Дуза.
8.15 Агаар.
8.20 Дириг амытаннар дугайында медээлер.
8.25 Мультфильм.
8.35 Бөгүн – Москвада.
8.50 Чугула айтырыглар.
9.00 БӨГҮН.
9.10 **"Дүрген дуза"**, т/с.
10.00 БӨГҮН.
10.15 **"Дүшке болгаш херек кырында ужудуушкуннар"**, уран-чечен фильм.
11.40 "Хүрээлел".
12.00 БӨГҮН.
12.15 **"Харапельехос"**, уран-чечен фильм.
14.00 БӨГҮН.
14.20 **"Төрели"**, уран-чечен фильм.
16.00 БӨГҮН.
16.15 **"Эжелекчилер"**, уран-чечен фильм.
17.10 Телеоюн.
17.40 **"Доктор Куин, хөрээжен - эмчи"**, т/с.
18.30 Дуза.
18.40 Криминал.
19.00 БӨГҮН.
19.30 БО ШАКТА.
20.00 **"Узуткакчы"**, боевик.
22.00 БӨГҮН.
22.30 "Дүрген дуза", т/с.
23.25 БО ШАКТА – "Кызыл согун".
00.00 БӨГҮН.
00.40 - 01.00 Хүннүң маадыры.

"ТЫВА"

6.30 Чурттаар херек.
6.50 Реклама.
7.00 МЕДЭЭЛЕР.
7.10 Мультфильм.
7.20 ТЫВА ЧЕРДЕ.
7.40 Коллаж.

ТВ ЦЕНТР

13.05 **"Честек-катчыгаш"**, т/с.
14.00 **"Мария Бонита"**, т/с.
16.10 **"Читкен экспедиция"**, уран-чечен фильм, 1-ги сериязы.
18.25 Петровка, 38.
19.00 **"Ынакшылдың хайы"**, т/с.
20.30 **"Бичии хоорайга халап"**, т/с.
21.40 **"Честек-катчыгаш"**, т/с.
23.00 **"Буруулуу"**, т/с.
23.50 **"Тамчыктыг амыдырал"**, уран-чечен фильм.
02.35 **"Соок бажың"**, т/с.
05.10 Петровка, 38.

Четверг
ДЕКАБРЬ 17

ОРТ

6.00 ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 **"Каржы ангел"**, т/с.
10.15 КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ.
11.00 Аян-чорукчулар клуву.
11.50 Хуу библиотека.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 "Кады" деп программа.
13.00 **"Амыдыралдан-даа артык салыг"**, т/с.
14.00 Каткы-хөг панорамазы.
14.35 "Болек биле Лелектиң улуг аян-чоруу", м/с.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 **"Синдбадтың чаа ужуралдары"**, сериал.
15.50 Тергиин өөнүктер.
16.05 Угаанныгбайлар.
16.35 Он алды харга чедир...
17.00 **"Каржы ангел"**, т/с.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 Чаптанчыг дириг амытаннар.
18.45 Мында болгаш ам.
19.05 "Мөңгүн шар". Марина Ладынина ырлаар.
19.45 **"Бузулган фонарларлыг кудумчулар"**, т/с.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар!
21.00 ҮЕ.
21.35 Агаар.
21.45 **"Кубань казактары"**, уран-чечен фильм.
23.40 - 02.00 Хоккей. Делегей маргылдаазы. Россия биле Чехияның шилиндек командалары ойнаар.
00.20 МЕДЭЭЛЕР.

"РОССИЯ"

7.00 Эртенгиниң мендизи-биле, Россия!
9.15 Дежурный кезек.
9.35 Телеоюн.
9.55 Бараааннарны – почта дамчыштыр.
10.00 **"Санта-Барбара"**, т/с.
10.45 Музыка.
11.00 МЕДЭЭЛЕР.
11.35 **"Петербургтуң чажыттары"**, т/с.
12.30 Дириг амытаннар дугайында чугаалар.
13.30 Мультфильм.
13.40 Музыка.
13.55 Шимчевес хөреңги садыы.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 **"Хөрээжен"**, т/с.
15.20 **"Байлар болгаш алдарлыг кижилер"**, т/с.
16.15 Тоолда дег полдник.
16.30 **"Баштайгы ошкажыышкыннар"**, т/с.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.35 **"Экии, экии"**, барымдаалыг фильм.

"ТЫВА"

17.55 Тоолчургу Тожу чуртум.
18.15 Хөгжүмнүг байыр.
19.00 МЕДЭЭЛЕР.
19.10 Кадыкшыл-байлаавыс.
19.30 МЕДЭЭЛЕР.
19.45 Коллаж.

"РОССИЯ"

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Бир болуушкуннуң төөгүзү.
20.45 "Ийи рояль".
21.35 **"Чуттуг танцылар"**, т/с.
22.00 **"Молль Флендерс. Ооң өөрүшкүзү болгаш муңгаралдары"**, т/с.
22.55 **"Баажыланыкчы"**, т/с.
23.45 Дежурный кезек.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.35 - 00.44 Тодаргайы-биле.

НТВ

6.00 БӨГҮН.
6.40 Төөгүлүг хүн.
6.45 Криминал.
6.55 Мен – камгалакчызы мен.
7.05 Дуза.
7.15 Градусник.
7.20 Дириг амытаннар дугайында медээлер.
7.25 Мультфильм.
7.35 Бөгүн–Питерде.
7.45 Агаар.
7.50 Кардан өзээ.
7.55 Төөгүлүг хүн.
8.00 Мен – камгалакчызы мен.
8.10 Дуза.
8.15 Агаар.
8.20 Дириг амытаннар дугайында медээлер.
8.25 Мультфильм.
8.35 Бөгүн–Москвада.
8.50 Чугула айтырыглар.
9.00 БӨГҮН.
9.10 **"Дүрген дуза"**, т/с.
10.00 БӨГҮН.
10.15 **"Римниң гигантылары"**, уран-чечен фильм.
11.50 Мультфильм.
12.00 БӨГҮН.
12.20 "Эрги телевизор". **Мөңге кыйгы"**.
14.00 БӨГҮН.
14.15 **"Ийнги арга"**, т/с.
15.10 БО ШАКТА.
16.00 БӨГҮН.
16.15 **"Эжелекчилер"**, т/с.
17.10 "Мен болгаш мээң ыдым".
17.40 **"Доктор Куин, хөрээжен - эмчи"**, т/с.
18.30 Дуза.
18.40 Криминал.
19.00 БӨГҮН.
19.30 БО ШАКТА.
20.00 **"Смитти "Ураган" деп шолалаар"**, уран-чечен фильм.
21.40 Мергежили – репортер.
22.00 БӨГҮН.
22.30 **"Дүрген дуза"**, т/с.
23.25 БО ШАКТА – "Кызыл согун".
00.00 БӨГҮН.
00.40 Хүннүң маадыры.
01.00 - 01.52 Лас-Вегастың илби-шидизи.

"ТЫВА"

6.30 Галерея.
7.00 МЕДЭЭЛЕР.
7.10 Мультфильм.
7.20 Кайгамчыктыг делегейивис.
7.35 МЕДЭЭЛЕР.
7.45 Коллаж.

ТВ ЦЕНТР

13.05 **"Честек-катчыгаш"**, т/с.
13.55 МЕДЭЭЛЕР.
14.00 **"Мария Бонита"**, т/с.
15.55 МЕДЭЭЛЕР.
16.10 **"Читкен экспедиция"**, уран-чечен фильм, 2-ги сериязы.
17.20 Мультфильм.
17.55 МЕДЭЭЛЕР.
18.25 Петровка, 38.
19.00 **"Ынакшылдың хайы"**, т/с.
19.55 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 **"Бичии хоорайга халап"**, т/с.
21.40 **"Честек-катчыгаш"**, т/с.
23.00 **"Буруулуу"**, т/с.
02.35 **"Соок бажың"**, т/с.
05.10 Петровка, 38.

Пятница
ДЕКАБРЬ 18

ОРТ

6.00 ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 **"Каржы ангел"**, т/с.
10.15 "Мөңгүн шар". Марина Ладынина ырлаар.
10.35 Хоккей. Россия биле Чехияның шилиндек командалары ойнаар.
11.35 Смак.
11.50 Хуу библиотека.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.15 "Кады" деп программа
13.00 **"Амыдыралдан-даа артык салыг"**, т/с.
14.00 "Хөрээженнер дугайында төөгүлер" деп программа.
14.35 **"Болек биле Лелектиң улуг аян-чоруу"**, м/с.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Фильм-тоол.
16.35 Мультфильм.
16.35 Он алды харга чедир...
17.00 **"Каржы ангел"**, т/с.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 Джентльмен-шоу.
18.45 Ойна-ла, ынак гармонум!
19.15 Кадыкшыл.
19.45 Хуулгаазыннар шөлү.
20.45 Тамчыктыг удуңар, чаштар!
21.00 ҮЕ.
21.35 Агаар.
21.45 **"Дээрбечи ашактар"**, уран-чечен-фильм.
23.20 Хоккей. Финляндия биле Канаданың шилиндек командалары ойнаар.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
01.40 - 03.35 **"Элиза"**, мелодрама.

"РОССИЯ"

7.00 Эртенгиниң мендизи-биле, Россия!
8.15 - 8.28 Муң болгаш бир хүн.
9.15 Дежурный кезек.
9.35 Телеоюн.
9.55 Бараааннарны - почта дамчыштыр.
10.00 "Санта-Барбара", т/с.
10.45 Музыка.
11.00 МЕДЭЭЛЕР.
11.35 "Петербургтуң чажыттары", т/с.
12.30 Дириг амытаннар дугайында чугаалар.
13.30 Мультфильм.
13.40 Шимчевес хөреңги садыы.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 "Хөрээжен", т/с.
15.20 "Байлар болгаш алдарлыг кижилер", т/с.
16.15 Мультфильм.
16.30 "Баштайгы ошкажыышкыннар", т/с.
17.00 МЕДЭЭЛЕР.
17.35 "Чемпион кыс Карат", барымдаалыг фильм.

"ТЫВА"

17.55 Аныяк салгал.
18.10 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 Чүрээм өйген шулуктерим.
19.20 АЗИЯ ТӨВҮ
19.50 "Соңгулдалар - 98".
19.40 Коллаж.

"РОССИЯ"

20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Бир болуушкуннуң төөгүзү.
20.45 "Аншлаг" болгаш К°
21.40 **"Нил хемге өлүм"**, уран-чечен фильм.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.35 Тодаргайы-биле.
00.50 Дежурный кезек.
01.05 - 01.58 Оннуң оюну.

НТВ

6.00 БӨГҮН.
6.40 Төөгүлүг хүн.
6.45 Криминал.
6.55 Мен – камгалакчызы мен.
7.05 Дуза.
7.15 Градусник.
7.20 Дириг амытаннар дугайында медээлер.
7.25 Мультфильм.
7.35 Бөгүн–Питерде.
7.45 Агаар.
7.50 Кардан өзээ.
7.55 Төөгүлүг хүн.
8.00 Мен – камгалакчызы мен.
8.10 Дуза.
8.15 Агаар.
8.20 Дириг амытаннар дугайында медээлер.
8.25 Мультфильм.
8.35 Бөгүн – Москвада.
8.50 Чугула айтырыглар.
9.00 БӨГҮН.
9.10 "Дүрген дуза", т/с.
10.00 БӨГҮН.
10.15 Байяр шивээзиниң дүлгүүрлери.
12.00 БӨГҮН.
12.20 "Эрги телевизор". "Мөңге кыйгы".
14.15 **"Ийнги арга"**, т/с.
15.10 БО ШАКТА.
16.00 БӨГҮН.
16.15 **"Эжелекчилер"**, уран-чечен фильм.
17.10 Криминал.
17.35 Суд келди.
18.30 Дуза.
18.40 Криминал.
19.00 БӨГҮН.
19.30 БО ШАКТА.
20.10 **"Коргуушкуннуң беш минутазы"**, уран-чечен фильм.
21.45 Жванецкий ояар.
22.25 БО ШАКТА.
23.00 БӨГҮН.
23.35 Хүннүң маадыры.
23.50 - 01.32 **"Киллер"**, уран-чечен фильм.

Суббота
ДЕКАБРЬ 19

ОРТ

8.00 **"Айтырып негеп алыр чер"**, уран-чечен фильм, 1-ги сериязы.
9.10 Мультфильм.
9.45 Лама сөзу.
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.15 Хуу библиотека.
10.30 "Чердачок..." программа.
11.05 Эртенги почта.
11.35 "Каламбур".
12.10 Смак.
12.30 Третьяковкага дедир эгиткени.
12.55 Камгалаа албаны.
13.30 **"Уникум"**, уран-чечен фильм.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Мультфильм.
15.45 Дириг амытаннар аймаа.
16.20 Концерт программазы.
17.15 Ол мынчаар болган.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 КВН - ассорти.
18.50 **"Ералаш"**, к/ж.
19.10 Агаар.
19.15 **"Адалар"**, комедия.
21.00 ҮЕ.
21.35 **"Чажыт материалдар"**, т/с.
22.30 Чүү? Каяа? Кажан?
00.05 Хоккей. Россия биле Финляндияның шилиндек командалары ойнаар.
02.05 - 03.55 **"Уйгузуравас"**, триллер.

"РОССИЯ"

8.00 Мультфильм.
8.15 **"Доктор Снагла болгаш ооң илбизи"**, уран-чечен фильм /АКШ/.
9.30 Мультфильм.
10.00 Эртенгиниң мендизи-биле, чурт!
10.50 Телеоюн.
11.30 Баштайгы көрүштен ынакшыл.
12.00 Подиум.
12.30 Бажың ажылдары.
13.00 **"Санта-Барбарага неделя"**, т/с.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 Уругларга кыска метражтыг фильмнер.
15.05 50х50.
16.10 **"Хоойлу болгаш корум-чурум"**, т/с.
17.00 **"Казанова - 70"**, уран-чечен фильм.
19.00 "Мээң өг-бүлем".
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.30 Кежээкиниң мендизи.
21.15 **"Миллионнар дээш оюн"**, уран-чечен фильм.
23.05 - 00.38 **"Ынакшылдың могадыы"**, детектив.

НТВ

8.00 БӨГҮН.
8.40 **"Коргуушкуннуң беш минутазы"**, уран-чечен фильм.
10.10 Криминал.
10.30 Телеоюн.
11.00 **"Читкен хоорай дугайында тоожулаал"**, т/с.
11.30 Мергежили – репортер.
11.50 Лившицтен айтырып алыңар.
12.20 Айыыл-халаптар.
12.55 **"Мен кады чорумда, кортпа"**, уран-чечен фильм, 1-ги, 2-ги сериялары.
15.30 "Орус век".
16.00 БӨГҮН.
16.15 **"Өлүрүүшкүн дугайында ол хөрээжен бижээн"**, т/с.
17.10 Суд келди.
10.00 "Мен болгаш мээң ыдым".
18.30 Хүннүң галстук чок маадыры.
19.00 БӨГҮН.
19.15 "Бут бөмбүү" клуб.
20.05 **"Чараш кыс Гамильтон: алдар чок чорук биле ынакшыл аразында"**, уран-чечен фильм.
22.00 БӨГҮН.
22.40 **"Кызып-ла көр, Маня!"**, уран-чечен фильм.
00.30 "Ол дугайында". Ток-шоу.
01.10 - 02.12 **"Лидодан келген кыстар"**, т/с.

Воскресенье
ДЕКАБРЬ 20

ОРТ

8.00 **"Айтырып негеп алыр чер"**, уран-чечен фильм, 2-ги сериязы.
9.20 **"Ералаш"**, к/ж.
9.30 **"Өдүректер ужуралдары"**, м/с.
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.15 Орук демдеглелдери эвес үүлдер.
10.35 Дөгерези бажында барда.
11.10 Эртенги сылдыс.
12.00 Россияга бараан болуп тур мен!
12.30 Ойна-ла, ынак гармонум!
13.00 Хоккей, Чехия биле Швецияның шилиндек командалары ойнаар.
14.30 Каткы-хөг панорамазы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 Аян-чорукчулар клуву.
16.05 **"Симфонияның чажыттары"**, т/с.
16.35 "Дисней-клуб": **"Тимон биле Пумба"**.
17.00 **"Чип биле Дейл дузалажып чоруптулар"**, м/с.
17.30 Ян Кипура.
18.10 Төөгүнүң арыннары.
18.55 Агаар.
19.05 **"Парлар чаажыктырыкчызы"**, уран-чечен фильм.
21.00 ҮЕ.
21.45 **"Тарбаган хүнү"**, уран-чечен фильм.
23.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы.
00.05 МЕДЭЭЛЕР.
00.15 - 02.20 Хоккей. Россия биле Швецияның шилиндек командалары ойнаар.

"РОССИЯ"

8.00 Мультфильм.
8.30 Ада-чуртка бараан болуп тур мен!
9.00 Мультфильм.
9.30 РТР-ниң почтазы.
10.00 Эртенгиниң мендизи-биле, чурт!
10.30 Боду бодунга режиссер.
11.00 "Аншлаг" болгаш К°
12.00 Орус лото.
12.40 Ном саңы.
13.00 **"Санта-Барбарага неделя"**, т/с.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 Федерация.
15.10 Парламент шагы.
16.10 **"Хоойлу болгаш корум-чурум"**, т/с.
17.00 Дириг амытаннар дугайында чугаалар.
18.00 Национал музыка фестивалы.
19.00 Шуут чажыт.
20.00 Артист Леонид Броневаяның 70 харлаарынга.
21.00 КӨРҮШ.
22.00 **"Күрүнеиң айыыл чок чоруунуң агентилери база ынакшыжыр"**, уран-чечен фильм.
23.30 **"Айның фавориттери"**, уран-чечен фильм.
01.05 - 01.29 Дежурный кезек.

НТВ

8.00 БӨГҮН.
8.40 **"Дайын соонда"**, уран-чечен фильм.
10.15 Жванецкий ояар.
10.45 Чаштарның чугаалары.
11.15 Дириг амытаннар амыдыралы.
11.45 Дуза.
12.00 Чугула айтырыглар.
12.30 **"Фаворит"**, детектив, 1-ги, 2-ги сериялары.
14.45 Мультфильм.
15.00 Телеоюн.
15.30 "Орус век".
16.00 БӨГҮН.
16.15 Баяр шивээзиниң дүлгүүрлери.
18.00 БӨГҮН.
18.20 "Джеймс Бонд - 007 агент", 16-гы фильм.
20.45 "Ойнаар-кыстар".
21.00 ТҮҢНЕЛДЕР.
22.00 ИТОГО
22.20 **"Ол кысты Никита дээр"**, т/с.
23.15 - 00.49 **"Байырлыг, үреп"**, уран-чечен фильм.

Денек-оол Шожалович САРЫГЛАР

Денек-оол Шожалович САРЫГЛАР бодунуң күш-ажылчы намдарын 1964 чылда мал эмчизиниң санитары болуп эгелээш, 1970 чылда Улан-Удэниң көдээ ажыл-агый институдун доосканының сөөлүнде Кызыл кожуунунуң мал эмнелгезинге, 1981 чылдан сөөлгү үеге чедир республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының улуг мал эмчизинге ажылдап чораан. Денек-оол Шожалович бодунуң чедип алган тускай эртемин ханы билир, мал аарыгларынга удур дээштиг хемчеглерни чорудуп келген республиканың эң шыырак тускай эртемниг хоочун кадрларның бирээзи болур. Ынчангаш ону көдээ ажыл-агыйның хоочуннары каяа-даа эки билир, таныыр. Ак сеткилдиг ажыл-ижи дээш ол Көдээ ажыл-агый яамызының база ооң профэвилелдериниң хүндүлел бижиктери болгаш акша шаннаалдары-биле каш удаа демдеглеп келген.

Сарыглар школачы, студент чылдарындан эгелээш, хаак, чадаг чарышка онза шылгараан спортчуларның бирээзи. Ол республика маргылдааларынга Барыын-Хемчик кожуунуң адын камгалап, Улан-Удэге өөренип турган, Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк девискээриниң хаак чарыжынга бирги, ийиги чергениң дипломнарын болгаш кубоктарын чаңгыс эвес удаа чаалап ап чораан.

Хоочун эмчивис үш оолдуң төлептиг адазы. Улуу-саарлыкчы, ортуну - дээди эртемниг кижи эмчизи, хеймери - ам Москва университединиң студентизи.

Республиканың көдээ ажыл-агый ажылдакчылары чаа-ла 50 хар ажа дүжүп чораан улуг мал эмчизи эживистен чарлып, когаралга таварыштывыс, Ооң өг-бүлези, чоок төрелдеринге ханы кажыдалывысты илеретпишаан, эживистиң чырык овур-хевирин сеткиливиске тураскаал болдурдувус.

Чоок эш-өөрлери, куда-хууй чону.

Көдээ ажыл-агый яамызының улуг мал эмчизи болуп үр үе дургузунда төрээн чонунга төлептии-биле ажылдап чораан **Денек-оол Шожалович САРЫГЛАР** үр эвес аарааш, 54 харлыында хенертен мөчээн. Ооң кады ажылдап чораан эш-өөрлери өг-бүлезинге болгаш чоок төрелдеринге ханы кажыыдалывысты илеретпишаан, мөчээн кижини декабрь 15-те 13 шак чартыкта Кечил-оол 7г, 56 дугаарлыг квартирадан үдээрин дыңнаттывыс.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Маадыр-оол Калчан, Алдынкыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор - 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы - 3-33-91; секретариат - 3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.
"Новости Тувы" ном үндүрер черге өрээш, чыскааган. Республика типографиязына парлаан.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис - 3-39-15.
Медээлер албаны - 3-34-98.
Бухгалтерия - 3-41-16.
Солун неделяда 2 катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама
Тираж 5256.
Чагыг №144.

Агар санывыс: №40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН – 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары – Т 00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.